

Низами Чөфəров

Азəрбајчаншүнаслыг
мәсәлэләри

БАКЫ - 2001

2001

894

115

477

Низами Чәфәров,
филологија елмләри доктору,
профессор

40593
АЗӘРБАЈЧАНШҮНАСЛЫГ
МӘСӘЛӘЛӘРИ

ARXIV

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİTAPXANASI

БАКЫ - 2001

47005

Елми редактору: *Гәмид Иманов, фәлсәфә елмләри доктору, профессор*

Низами Чәфәров. Азәрбајҗаншүнаслыг мәсәләләри, Бакы, Бакы Университети Нәшријаты, 2001

Профессор, әмәклар елм хадими Низами Чәфәровуи бу китабына муәллифин азәрбајҗаншүнаслыг мәсәләләринә һәср олунмуш мәғаләләри дахил едилмишдир.

503020907 19–2001
M 658(07)–019

© Бакы Университети Нәшријаты, 2001.

ӨН СӨЗ ӨВӘЗИНӘ, ЈАХУД АЗӘРБАЈҖАНШҮНАСЛЫҒЫН МУАСИР ПРОБЛЕМЛӘРИ

Азәрбајҗан һаггында мүхтәлиф характерли мәнбәләрин вердији кифајәт гәдәр елми мә'луматлар гәдим дөврдән башласа да, азәрбајҗаншүнаслыг бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүкәммәл бир елм олараг ХХ әсрин 30-чу илләриндә формалашмышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, азәрбајҗаншүнаслығын формалашмасында түркологлар, ираншүнаслар, семитологлар, ибер-гафгазшүнаслар, демәк олар ки, ејни дәрәчәдә иштирак етмишләр, она кәрә дә һәмин елм саһәләри үзрә мүтәхәссисләрин чох заман бири дикәрини тамамилә инкар едән мулаһизәләри азәрбајҗаншүнаслыгда чулғашараг синкретик (вә «бејнәлмиләл»!) бир систем тәшкил едир.

Азәрбајҗаншүнаслығын ән бөјүк проблеми, һеч шүбһәсиз, Азәрбајҗан халгынын мәншәји (етнокенези) проблемидир ки, 30-чу илләрдән башлајараг о, ән мүхтәлиф шәкилләрдә «һәлл едилмишдир» - түркологлар түрк, ираншүнаслар Иран, ибер-гафгазшүнаслар бу вә ја дикәр гејд-шәртлә дә олса, ибер - Гафгаз (Албан) башланғычыны әсас кәтүрмүш, нәтичә е'тибарилә мүрәккәб бир «методоложи мәнзәрә» јаранмышдыр. Одур ки, бу күн Азәрбајҗан дилинин, әдәбијјатынын, мәдәнијјетинин тәшәккүл тарихи барәдә әсаслы (әксәријјетин гәбул едәчәји) бир фикир сөјләмәк олдугча чәтиндир; артыг мөвгејини мөһкәмләтмиш тенденсијалар мөвчудур ки, һәр бири јекәнә дүзкүн тенденсија

сајылмаг идиасындадыр.

Гәдим дөврләрден башлајараг Азәрбајчанда мүхтәлиф мәншәли этнослар (түркләр, иранлылар, ибер-гафгазлар вә с.) јашајырлар - онлар өз дилләрини, этнографик хүсусијәтләрини индијә гәдәр горујуб сахласалар да, өлкәдә апарычы этнокултуроложи мөвгә һәлә илк орта әсрләрден е'тибарән мәнз Азәрбајчан түркләринә мөхсусдур. Мәсәлә исә бурасындадыр ки, һәмин түрк этнослары Азәрбајчана тәхминән мин беш јүз иллик бир дөвр әзиндә тәдричән кәлиб мәскунлашмыш, халг олараг мәнз бурада (Азәрбајчанда!), гејри-түрк этносларынын әһәтәсиндә формалашмышдыр. Мүасир Азәрбајчан дилинин хүсусилә Шимал рекионларында һун – гыпчаг тајфа дилләринин элементләринин мөвчудлуғу буну тәсдиг едир. Вә бураја һәмин рекионларда бу күнә гәдәр мұһафизә олунан бир сыра гәдим һун - гыпчаг антроположи, этнографик, етнопсихоложи көстәричиләрини дә әләвә етмәк олар. Азәрбајчанда (хүсусилә онун Чәнубунда) ахырынчы түрк мәскуллашмалары орта әсрләрин сонунда аиддир.

Азәрбајчаншүнаслыг нә дилчилик, нә әдәбијјатшүнаслыг, нә мәдәнијјәтшүнаслыг, нә дә тарих дејил. Оун (азәрбајчаншүнаслыгын) иши һәмин елмләрин һәр биринин фактларындан, нәтичәләриндән истифадә етмәклә Азәрбајчан (вә ја Азәрбајчан халгы!) һаггында үмуми елми тәсәввүр јаратмагдан, Азәрбајчанын (вә Азәрбајчан халгынын) дүнјадакы универсал мөвгәјини мөәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Елә этносоциал, етнокултуроложи әләмәтләри мөәјјәнләшдирмәкдән иба-

рәтдир ки, онларын мәнз Азәрбајчана (вә Азәрбајчан халгына!) мәнсублуғу шүбһә доғурмасын.

Суал олунар: азәрбајчаншүнаслыгын методоложи «гида мәнбәји» ролунда бу күн даһ чох һансы елм сәһәси чыхыш едир – түрколокија, ираншүнаслыг, семитолокија, јахуд ибер - гафгазшүнаслыг?

Көрүнүр даһа чох түрколокија!... Азәрбајчан халгынын тарихи дәриндән өјрәнилдикчә түрколокија азәрбајчаншүнаслыгын нәинки методоложи «гида мәнбәји»нә, бүтөвлүкдә контекстинә чеврилир. Вә бизим фикримизчә, азәрбајчаншүнаслыг кетдикчә даһа чох түрколокијанын үзви тәркиб һиссәси олачагдыр. Бунула белә, нә ираншүнаслыгы, нә семитолокијаны, нә ибер-гафгазшүнаслыгы азәрбајчаншүнаслыгдан тамилә «сыхышдырыб чыхармаг» мүмкүн дејил. Азәрбајчаншүнаслыгын елә проблемләри вардыр ки, һәмин елм сәһәләринин билаваситә иштиракы олмадан кечинмәк олмаз.

Вә үмумијјәтлә, түрколокија илә јухарыда һаггында сөһбәт кедән елм сәһәләринин (ираншүнаслыг, семитолокија, ибер-гафгазшүнаслыг вә с.) әмәкдашлыгы ән'әнәви характер дашыјыр, јалныз азәрбајчаншүнаслыгла мөһдудлашмыр. Бунула белә төчрүбә көстәрир ки, һәмин елм сәһәләри Азәрбајчанын тарихи, дили, әдәбијјаты, мәдәнијјәти илә түрколокијанын мұдахиләси олмадан «сәрбәст» елми нәтичәләр чыхаркән, бир гајда олараг, чидди сәһвләрә јол верирләр. Мәсәлән, Азәрбајчанын гәдим тарихи, илк орта әсрләр тарихи, јахуд бөјүк Низаминин јарадычылыгы илә узун

мүддөт ираншүнаслыгын мәшгул олмасы мөһз буну көс-
тәрди.

Азәрбајчанын дөвлөт мүстәгиллији газандыгы,
мүасир дүнја илә әлагәләринин јараныб инкишаф етди-
ји дөврдә азәрбајчаншүнаслыгын игтисади, сосиоложи
вә политоложи аспектләри дигтәти даһа чоһ чөлб етмә-
си ән'әнәви проблемләрин унутулмасы һесабына дејил.
Азәрбајчаншүнаслыгын бир елм кими тәдгигат һудудла-
ры кенишләир, тәһлил методлары инкишаф едиб зән-
кинләшир. Вә нәтичә е'тибарилә ән'әнәви проблемлә-
рә баһышын да «технолокија»сы тәкмилләшир.

2000

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГЫНЫН МӘНШӘЈИ ҺАГТЫНДА

Һәр бир халгын мәншәјинин мүмкүн гәдәр доғру-
дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси һәммин халгын тарихинин
әсас проблемидир. Вә бу проблемин һәлли һеч шүбһә-
сиз, бу вә ја дикәр халгын «Тарих»инин мөһкәм фун-
дамент үзәриндә јүксәлмәсинә кәтириб чыхарыр. Әкс
һалда бу вә ја дикәр халг мүхтәлиф чүр јозулан «мүтә-
һәррик» бир «Тарих»ә малик олур ки, ону һәр дәфә
јенидән јазмағ мүмкүндүр.

Азәрбајчан халгынын мәншәјини изаһ етмәк үчүн
мүхтәлиф консепсијалар мөвчуддур. Ән кениш јайы-
ланы ондан ибарәтдир ки, Азәрбајчан халгы ики мәр-
һәләдә формалашмышдыр: биринчи мәрһәлә е.ә. II ми-
ниллијин сону I миниллијин әввәлләриндән башлајарағ
ерамызын I миниллијинин сону II миниллијинин әв-
вәлләринә гәдәрки бөјүк бир дөврү, икинчи мәрһәлә
исә ондан сонрақы јүзилликләри әһатә едир. Һәммин
консепсијаја көрә, Азәрбајчан халгы биринчи мәрһә-
ләдә әсасән ирандилли этносларын тәмәркүзләшмәси
нәтичәсинә формалашыр, икинчи мәрһәләдә исә хал-
гын түркләшмәси просеси кедир ки, бу даһа чоһ лин-
гвистик бир мәсәләдир... 50-чи илләрдән е'тибарән
мүәјјәнләшән һәммин консепсија илә, демәк олар ки,
мүбаризәдә 70-чи илләрдә икинчи бир консепсија меј-
дана чыхыб инкишаф етди: бураца көстәрилир ки,
Азәрбајчанда (хүсусилә онун Чәнубунда) ән гәдим дөвр-
ләрдән (!) башлајарағ түрк этнослары јашамыш, кәлә -

көлө онларын саы артмыш, өлкөдөки этнолингвистик мөвгелəri мөһкөмлөнмишир. Һагында сөһбөт кедөн консепсияны Һарадыб исрарла мұдафиө едөнлөр (онлар өзлөрини гејри-рәсми олараг «түркчүлөр» адландырырлар) «өн гөдим дөврлөрдөн» аңлајышына, Һахуд башлангычын тарихи дәгиглијинө о гөдөр дө фикир вермирлөр; белө ки, «өн гөдим дөврлөрдөн» дејөндө е.ө. X минилликтөн тутмуш ерамызын I миниллијинин орталарына гөдөрки он мин илдөн артыг бир дөврдө төрөддүд едилер. Вө белөликлө, «өн гөдим дөвр» аңлајышынын бир нөв спекулјатив аңлајыш олдуғу мејдана чыхыр ки, бу да һөмин консепсиянын зөиф чөһөти сајыла билөр.

Үчүнчү консепсия, өкөр белө демөк мүмкүнсө, гаршылыгы күзөшт принспиинө өсасланараг, јухарыда нөзөрдөн кечирдијимиз өкс мөвге – консепсиялары билрөшдирмөјө чалышыр. Бу чөһдин нө гөдөр уғурлу, Һахуд уғурсуз олачагыны демөк чөтиндир, лакин е'тираф етмөк лазымдыр ки, чох заман һөгигөт мөһз мөвге-консепсияларын диалогунда ортаја чыхыр. Вө төбии ки, бундан орта мөвге газаныр. Ону да гејд едөк ки, үчүнчү консепсия, Һахуд орта мөвге чох мүхтөлиф төзаһүр имканларына маликдир...

Азәрбајчан халгынын мөншөји проблеми илө мөшгүл олан һөр бир арашдырычынын гаршысында конкрет чаваб төлөб едөн бир нечө фундаментал суал дајаныр ки, онун концептуал мөвгејини адөтөн бу суаллара вердији чаваблар төјин едир:

1. Азәрбајчан халгынын төшөккүл тапыб форма-

лашмасы һансы сөвијјөдө диференсиасија, һансы сөвијјөдө интеграсија просесидир?

2. Азәрбајчан халгынын төшөккүл тапдыгы өрөфөдө Азәрбајчанын этнолингвистик мөнзөрөси нечө олмушдур?

3. Азәрбајчан халгынын төшөккүлүндө һансы етнослар апарычы, һансылар икинчи дөрөчөли рол ојнамышлар? вө с.

Өлбөттө, фундаментал суалларын гојулушу, сырасы бөри башдан бу вө ја дикөр консепсиянын мөвгејинө даҺа Һахын ола билөр, лакин нөтичө е'тибарилө, һөмин мөвгеји суалларын гојулушу, сырасы јох, онлара верилөн чаваблар мүөјјөн едир.

Биринчи суалдан башлајаг... Азәрбајчан халгынын төшөккүл тапыб формалашмасы просеси даҺа кениш планда мөһз диференсиасија просесидир. Белө ки, е.ө. I миниллијин орталарындан е'тибарөн Мөркөзи Асијадан һәм һүдуд рекионлара (о чүмлөдөн Азәрбајчана) јајылан түрклөрин ерамызын илк өсрлөриндөн башлајараг төдричөн чоғрафи – рекионал диференсиасија просеси кедир. Вө һөмин просес I миниллијин сону II миниллијин өввөллөриндөн даҺа чох интенсивлөшир. Орта өсрлөрин сону јени дөврүн өввөллөриндө (XVII-XVIII јүзилликлөрдө) мүасир түрк халгларынын формалашмасы баша чатыр. Белөликлө, Азәрбајчан халгынын төшөккүлү, һөр шејдөн өввөл, гөдим (үмум-) түрк халгынын өсасэн ашагыдакы үч мөрһөлөдөн кечөн диференсиасија просесинин нөтичөсидир:

I мөрһөлө (е.ө. I миниллијин орталарындан ерамы-

зын I миниллижинин орталарына гэдэр) – түрклэрин дифференсасија просесинин башланмасы, этносун пассив хиссәси илә актив хиссәсинин бир - бириндөн ажрылмасы, актив хиссәсинин јени әразиләри мөскунлашдырмасы уғрунда мүбаризәси.

II мәрһәлә (I миниллижин орталарындан II миниллижин орталарына гэдәр) – чографи дифференсасијанын тәдричән баша чатмасы; түрклэрин Шәрг, Шимал-Гәрб вә Чәнуб-Гәрб түркләринә бөлүнмәси; этнографик, этнокултуроложи, этнопсихоложи сәрһәдлэрин мүәј-јәнләшмәси; үмуми хүсусијәтләрлә јанашы «јерли» - рекионал хүсусијәтлэрин интенсив тәзәһүрү.

III мәрһәлә (орта әсрлэрин сону јени дөврүн әввәллэриндән сонра) – бир сыра аралыг һадисәлэрин, үмуми хүсусијәтлэрин галмасы илә јанашы дифференсасија просесинин баша чатмасы, мүхтәлиф түрк халгларынын өзүнәмөхсус әләмәтлэринин кејфијјәт һәддиндә тәзәһүрү.

Һәмин мәрһәләләрдә Азәрбајчан халгы тәдричән һансы дифференсиал көстәричиләр газанмышдыр?...

I мәрһәләдә, мүәјјән дәрәчәдә исә II мәрһәләнин әввәллэриндә Азәрбајчанын түркләринин актив хиссәсинин вәтәни олма просеси кетмишдир – һун түркләринин, бунун ардынча исә төрәмәлэринин (гыпчаглары) Шималдан Азәрбајчана кәлиши, бурада, хүсусилә өлкәнин Шимал рекионларында мөскунлашмасы Азәрбајчанын етник тарихинин әсас һадисәләридир. Лакин бу заман Азәрбајчан түркләринин Шимали Гафгаз, јахуд Авропада мөскунлашмыш түркләрдән

фәргләндикләрини, өзүнәмөхсус этнографик, этнокултуроложи, этнопсихоложи әләмәтләрә малик олдуғуну демәк дүзкүн олмазды. I миниллижин сону II миниллижин әввәлләри Азәрбајчана Чәнуб - Гәрб түркләринин (оғузларын) ахыны дөврүдүр. Онлар өлкәнин Чәнубундан кәлирләр, Шимала доғру јајылыб јерли түркләри – гыпчаглары, јахуд Шимал - Гәрб түркләрини сыхышдырырдылар. Вә беләликлә, јерли түркләрлә кәлмә түркләрин бир нечә јүз ил давам едән гаршылашма, анлашма, гарышма просеси кедир. Ејни заманда Азәрбајчанда јашајан гејри - түрк мәншәли халглар да һәмин просесдә бу вә ја дикәр дәрәчәдә иштирак едирләр. Бу мәрһәләдә Азәрбајчан түркләринин өзүнәмөхсус әләмәтләри мүәјјәнләшмәјә башласа да, һәмин әләмәтлэрин кејфијјәт һәддинә чатмасы бундан сонракы мәрһәләдә баш верир. Азәрбајчан халгы илә Шимали Гафгаз түркләри (гыпчаглар), Түркијә түркләри вә түркмәнләр (оғузлар) арасында әһәмијјәтли фәрглэрин тәзәһүрү мәнз III мәрһәләјә дүшүр.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан халгынын гәдим (үмум) түрклүкдән дифференсасијасы просеси мүәјјән дахили интеграсија просесләри илә мүшајиәт олунур. Бурада, һәр шәјдән әввәл, јерли гыпчагларла кәлмә оғузларын интеграсијасы дигтәти чәлб едир. Мәсәлә бурасындадыр ки, һәмин интеграсија просеси дә чохирилләлидир – һун-гыпчаглар Азәрбајчана мин ил гәдәр чөкән бир дөвр әрзиндә тәдричән кәлиб мөскунлашмышлар, оғузларын ахыны исә тәхминән беш јүз ил давам етмишдир. Вә Азәрбајчан халгынын формалаш-

дыгы бу күн беш жүз иллик бир дөврдө, кифајет гэдәр фәал локал интеграсија, мәркәзләшмә просесләри кетмишдир. Һун – гыпчаглар, мүхтәлиф характерли тарихи мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә, бири дикәриндән о гэдәр дә фәргләнмәјөн түрк тајфаларындан (сабир – сувар, булгар, хәзәр...) ибарәт олдуглары кими, огузлар да о гэдәр јекчинс дејилдиләр. Маһмуд Кашгаринин «Диван»ында, сләчә дә Рәшидәддинин «Чаме әт-төварих»индә огузларын мүхтәлиф бојлардан ибарәт олдугу көстәрилер. Азәрбајчанда бу бојларын һамысынын изинә аз вә ја чох дәрәчәдә раст кәлинир... Онларын бә'зәләри Азәрбајчан халгынын формалашмасында әсас, бә'зиләри исә көмәкчи рол ојнадыглары кими, бә'зиләри өз автономлуғларыны тамамилә итирмиш, бә'зиләри исә (мәсәлән, гашгајлар, әфшарлар...) автономлуғларыны мүәјјән гэдәр мүһафизә етмишләр. Әлбәттә, Азәрбајчан халгынын формалашмасы просесиндә дахили интеграсијанын – мәркәзләшмәнин там күчү илә кетдијини демәк чәтиндир. Әлкәнин чоғрафи мөвгеји чох тез-тез сүн'и парчаланмалара рөвач вермиш, этнографик, этнокультуроложи, этнопсихоложи интегресијанын лазими сүр'әтлә кетмәсинә мане олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, һеч бир мүасир түрк дилиндә Азәрбајчан дилиндәки гэдәр диалект, шивә јохдур... Бунулла белә, Азәрбајчан халгынын дахили мәркәзләшмәси нә гэдәр зәиф олса да, ону «формалашмамыш» халглар сырасына дахил етмәк дүзкүн дејил. Һәр шәјдән әввәл она көрә ки, бу вә ја дикәр халгын мүкәмәллијини онун дахили интеграсијанын мөһкәм-

лијиндән даһа чох диференсиаллығ сәвијјәси мүәјјән едир.

Азәрбајчан халгынын диференсиаллығынын жүк-сәлишиндә өлкәдә орта әсләрин сону јени дөврүн әввәлләриндә кедән ичтимай - сијаси, мәдәни-мә'нәви һадисәләр әһәмијјәтли рол ојнамышдыр: һәмни һадисәләрә биз, биринчи нөвбәдә, жүз илдән артығ Азәрбајчанын мәркәзләшмәсинә хидмәт етмиш сәфәвиләр дәвләтини, бунун ардынча исә кифајет гэдәр мөһсушлар XVII-XVIII әсләр Азәрбајчан интибаһыны аид едә биләрик. Һәр ики һадисә өлкәдә чәмијјәтин мүтәшәккиллијинә күчлү дахили мејлин формалашдығыны ифадә едирди.

Азәрбајчан халгынын мәншәји илә мөшгул олан арашдырычыларын гаршысында дајанан проблемләрдән бири дә Азәрбајчан халгынын тәшәккүл тапдығы әр-фәдә Азәрбајчанын этнолингвистик мәнзәрәсинин бәрнасындан ибарәтдир. Бу сәһәдә әһәмијјәтли чәһдләр олмушдур, лакин мүбаһисәләр кифајет гэдәр чохдур... Мә'лум олдугу кими, е.ә. III-I минилликләрдә Азәрбајчан вә онунла һәмһүдуд рекионларда Иран, Ибер-Гафгаз вә түрк (јахуд прототүрк, јахуд да Алгај) этносларынын јашамасындан сөһбәт кедә биләр. Иран мәншәли этносларын Азәрбајчанда, хүсусилә онун Чәнубунда варлығы нәинки һеч кимдә шүбһә доғрумур, һәтта чох нүфузлу арашдырычылар гәдим Азәрбајчанын әсас сакинләринин мөһз Иран этносларындан ибарәт олдугуну көстәриләр. Маннанын, Мидијанын, Атропатенанын әһалисинин әксәрән Иран мәншәлији барә-

дә төкзиб едилмәси чәтин олан дәлилләр, сүбүтлар кәтирилир. Ибер - Гафгаз етносларына кәлдикдә исә, онларын Азәрбајчанда гәдим дөврләрдән јашамасы барәдә о гәдәр дә ардычыл данышылмыр. Санки арашдырычылар чәкинирләр ки, Азәрбајчанда Ибер - Гафгаз этносунун тарихи јери барәдә чох данышыларса, Иран этносунун һәмин рекиондаки тарихи мөвгејинә хәләл кәлмиш олар. Һалбуки Ибер - Гафгаз этносунун Шимали Гафгаза мөһз Азәрбајчандан кечиб јайылмасы идејасы даһа чох өзүнү доғрулдур. Вә Азәрбајчанын Шималында һәмин этносун мүјјән тарихи мөвгејинин олмасы данылмаздыр, лакин бу, өлкәнин һәмин һиссәсини тарихән Ләзкистан олдуғу барәдәки сәрсәм фикир үчүн һеч бир әсас вермир. Ибер - Гафгазларын Азәрбајчан әразисиндә һеч заман сијаси бирликләри, јахуд дөвләтләри олмамышдыр. Мүхтәлиф этносларын мәскун олдуғлары Албанија да ләзки, јахуд Ибер - Гафгаз дөвләти дејилдир. Ширваншаһлар да белә бир дөвләт олмамышдыр. Азәрбајчанын Шималында Ибер - Гафгаз этносларынын тәмәркүләшмәсиндән чох, ајрылмасы, бир-бириндән төчрид олунмасы просесинин кетдијини тасәввүр етмәк даһа асандыр – һәмин этносун бу күнкү мәскунлашма мөһзәрәси мөһз буну көстәрир.

Гәдим Азәрбајчанда түрк, јахуд прототүрк, јахуд да Алтај этносларынын мөвчудлуғу барәдә фикир узун заман гејри - мөһсулдар олмушдур, һазырда да о гәдәр мөһсулдар дејилдир. Үмүмтүрк тарихи мөвгејиндән јанашанда Азәрбајчанда түрклүјүн тарихини ерамызын илк јүзилликләриндән башламаг даһа чох аглабатандыр

Һәр шејдән әввәл она көрә ки, түрк тарихинин динамиклији Азәрбајчан үчүн гәбул едилән бир нечә миниллик түрк мәскунлашмасы статиклијини сүбүт етмәк үчүн әсас вермир. Ејни заманда Түркијә түркләри кими Азәрбајчан түркләринин дә этнографик, этнокултуроложи, этнопсихоложи јаддашында түркләрин мүхтәлиф рекионларда гәзандығлары хүсусијәтләрин элементләри олдуғча габарыгдыр. Вә Азәрбајчандаки гәдим түрк диалектләри дә јерли олдуғлары јалныз бурада оғузлардан даһа әввәл мәскунлашдығларына көрә гәбул едилән һун - гыпчаг диалектләриндән ибарәтдир. Она көрә дә Азәрбајчанын түркләшмәси барәсиндәки кифәјәт гәдәр јайылмыш идејаны төкзиб етмәк мүмкүн дејилдир. Лакин мәсәлә бурасындадыр ки, һәмин идејаны садәләвһ бир шәкилдә гәбул етмәк олмаз, чүнки Азәрбајчанын түркләшмәси олдуғча мүрәккәб бир просесдир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, Азәрбајчанын түркләшмәси ики мөрһәләдә кетмишдир:

I мөрһәлә (ерамызын илк әсрләриндән I миниллијин сонларына гәдәр)-һун-гыпчаг мөрһәләси;

II мөрһәлә (I миниллијин сону II минилијин әввәләри) - оғуз, јахуд оғуз - сәлчуг мөрһәләси.

Һун - гыпчаглар әсасән өлкәнин Шималыны, оғузлар исә Чөнубуну мәскунлашдырмышлар. Вә һун-гыпчаглар, хүсусилә оғузлар јерли этносларла нәинки гәјнајыб - гарышмыш, әксинә онлары ја Азәрбајчан һудудларындан сыхышдырыб чыхармыш, ја да јашајыш үчүн гејри - мүнәсиб сәјдығлары бу вә ја дикәр мөһдуд рекионда (дағларда, дәниз саһилләриндә вә с.) төчрид

етмишләр. Әлбәттә, бу, түркләрин дүшүнүлмүш сijasә-
тинин, јахуд хүсуси идеолокијаларынын нәтичәси де-
илди, јүзилликләр боју мүәјјәнләшмиш һәјат тәрзинин
тә'сириндән ирәли кәлирди. Вә көрүнүр, Азәрбајчанын
түрк јүрүшләри гаршысында давам кәтирмәјөн гејри -
түрк мәншәли әһалиси дә өзүнүмүдафиә стихијасынын
нәтичәси олараг кәлмәләрин кедиб чыха билмәјәчәји
јерләрдә јени мәскәнләр тапырдылар.

Түркләшмә әрәфәсиндә өлкәдә чохлаг тәшкил
едән, Азәрбајчанын ја Шималында, ја да Чәнубунда, ја-
худ үмумијјәтлә, апарычы бир этнос јох иди - бунун
әсас сәбәби јенә дә өлкәнин чографи мөвгеји, јоллар
ајрычында олмасы иди; гәдим дөвләт ән'әнәси олаи
Иран этнослары бу вә ја диқәр тәһлүкә һисс едәндә
Иран көрфәзинә доғру Чәнуба, белә бир ән'әнәси ол-
мајан Ибер - Гафгазлар исә Шимала-дағлара чәкилир-
диләр, Азәрбајчана ардычыл саһиб чыхан јох иди. Она
көрә дә түркләр Азәрбајчана јүрүш едиб бурада мәс-
кунлашдылары јүзилләрдә онлара мане олачаг бир ет-
ник - сijasи, идеоложи күч мөвчуд дејилди. Вә она кө-
рә дә гәбул етмәк ки, куја түркләр Азәрбајчана кәлиб
бурада мәскунлашаркән јерли этносларын јүксәк мэдә-
нијјәтини мәнимсәдиләр, тамамилә абсурддур; Үму-
мијјәтлә, Азәрбајчан түркләринин мәнимсәдикләри
мәдәнијјәт халг мәдәнијјәти дејил, бөјүк елм, мэдә-
нијјәт мәркәзләриндә ислам дининин гәбулундан сонра
формалашмыш үмумүсәлман (үмүмдүнја!) мәдәнијјә-
ти иди ки, онун Азәрбајчанын гејри - түрк «або-
ригенләр»инә тәбии ки, һеч бир дәхли јохдур.

7/19/93

Түркләшмә әрәфәсиндә куја Азәрбајчан - Атропо-
тенада Иран мәншәли Азәрбајчан халгынын артыг фор-
малашмыш олдугундан бәһс етмәк, Азәрбајчанда түрк-
ләрин гаршысына тарихән мүкәммәл бир «халг чыхарт-
маг» өзүнү доғрултмајан чәһдир - Азәрбајчан ЕА
мүхбир үзвү, проф. И.Әлијев «Атропатена тарихинин
очерки»ндә белә бир угурсуз чәһд етмишдир. Үму-
мијјәтлә, И.Әлијевин гәдим Азәрбајчанда түрк этносу-
нун мөвчуд олмадыгыны исрарла сүбул етмәси онун
дүзкүн мөвгедә дајанмаг, фактларын һәгигәтиндән чы-
хыш етмәк истәјиндән даһа чох түркләрә хүсуси «мә-
һәббәт»инин нәтичәси тә'сирини багышлајыр. Белә ки,
әмрүнү гәдим Азәрбајчан үчүн елә бир мөһтәшәм «Та-
рих» образыны јаратмаға сәрф етмишдир ки, һәмин
«Тарих»дән баханда Азәрбајчанын түркләшмәдән сон-
рақы тарихи һәгигәтән сөнүк көрүнүр - о мә'нада ки,
түркләрә артыг мүәјјәнләшмиш тарихин архасынча
кетмәклән башга бир шеј галмыр. Ахы белә дејил...
Атропатенанын һансы мэдәнијјәтини Азәрбајчанын илк
орта әсрләр түркләри мәнимсәјиб давам етдирмиш, је-
ни дөврә кәтириб чыхармышлар? Јахуд артыг форма-
лашдыгы дөврдә (орта әсрләрин сону јени дөврүн әввә-
ләриндә) Азәрбајчан халгынын мэдәнијјәтиндә көкү
үмүмтүрк мэдәнијјәтиндән кәлмәјөн һансы хүсусијјәт,
әләмәт мөвчуддур ки, И.Әлијев ону түркләшмәјә гә-
дәрки Азәрбајчана аид едә биләр? Дилми? Динми?
Әдәбијјатмы? Инчәсәнәтми?... Гәдим Азәрбајчанда
түрк этносунун мөвгејинин олмамасы, јахуд һисс еди-
ләчәк дәрәчәдә олмамасы о демәк дејил ки, илк орта

әсрләрден е'тибарән Азәрбајчана көлән түркләр дә һәр һансы мөвгәжә малик ола билмәзләр. Түркләр истәр Азәрбајчанда, истәрәсә Кичик Асијада –Түркијәдә, истәрәсә дә сонрадан мәскулашдыглары дикәр рекионларда аборикен этнослар кими аборикен мәдәнијјәти дә мөһв етмәдиләр, чүнки онлар инсанлара да, мәдәнијјәт абидәләринә дә тәбиәтин тәркиб һиссәси кими бахырдылар. Лакин өз көкүнү даныб јерли этнослар, мәдәнијјәтләр үзәриндә јүксәлмәк дә онларын ағлына кәлмирди, чүнки онларын кифајәт гәдәр мөһкәм көкләри, зәнкин мәдәнијјәтләри вар иди. Мәсәлән, Азәрбајчандакы атәшпәрәстлик мө'бәдләри танрычы түркләри һеч заман чөлб етмәди, онлар чеврилиб атәшпәрәст олмадылар, лакин һеч заман һәмин мө'бәдләри дагытмаг барәдә дә дүшүнмәдиләр. Вә она көрә дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, тарихән Азәрбајчанда јарәдылмыш мадди мәдәнијјәт абидәләринин һеч дә һамысы түрк мәншәли Азәрбајчан халгына мәнсуб дејилдир.

Вә беләликлә, түркләшмә әрәфәсиндә Азәрбајчанда јүксәлиш дөврү кечиран бир этносун, мәдәнијјәтин олдуғу барәдә данышмаг нә гәдәр абсурддурса, кәлмә түркләрин јерли этнос, мәдәнијјәт үзәриндә јүксәлдијини, Азәрбајчан халгынын формалашмасында түркләрдән чох гејри - түркләрин (Иран этносларынын) ролу олдуғуну дүшүнмәк о гәдәр абсурддур.

«Азәрбајчан халгыны тәшәккүлүндә һансы этнослар апарычы, һансылар икинчи дәрәчәли рол ојнамышлар?» суалына бирмә'налы чаваб вермәк мүмкүндүр: түрк этнослары (онларын да, јухарыда гејд етдијимиз

кими, мүхтәлиф инкишаф сәвијјәләриндә олан мүәјјән һиссәси) апарычы, гејри-түрк этнослары исә икинчи, бә'зән үчүнчү дәрәчәли рол ојнамышлар. Вә елә гејри-түрк этнослары да олмушдур ки, һәмин просесдә үмүнијјәтлә иштирак етмәмишләр.

Азәрбајчан халгы тәшәккүл тапыб формалашаркән апарычы этносла (түркләрлә) гејри-апарычы этносларын (гејри - түркләрин: Иран вә Ибер - Гафгаз этносларынын) мүнәсибәти ајрыча изаә олунмалы мәсәләрдән биридир. Биринчиси она көрә ки, түркләшмәжә гәдәрки минилликләрдә Азәрбајчанда Иран, Ибер - Гафгаз этнослары даһа чох јашамыш, тарихә гәдәрки Азәрбајчанын әсас етник мәнзәрәсини мәнз онлар мүәјјәнләшдирмишлир. Икинчиси она көрә ки, бу күн өлкәдә тарихән төчрид олунмуш, бу вә ја дикәр конкрет чоғрафијада локаллашмыш гејри-түрк мәншәли этнослар јашајырлар – онлар Азәрбајчанын гәдим саккиләридирләр. Вә һәмин этнослар өзләринин актив нумәјәндәләринин шәхсиндә Азәрбајчан халгынын тәркибинә дахилдирләр.

Азәрбајчанда бу вә ја дикәр дәрәчәдә локал шәкилдә јашајан Иран мәншәли этнослара күрдләр, татлар, талышлар, киләкләр, Ибер - Гафгаз мәншәли этнослара удиңләр, ләзкиләр, хыналылар... дахилдир. һәмин этнослар сонралар дејил, илк орта әсрләрдән е'тибарән, көрүнүр, Азәрбајчанын түркләшмәсинин илк мәрһәләсиндә төчрид олунамага башламышлар. Буһун әсас сәбәби түркләрин онлары сыхышдырмасындан даһа чох һәмин этносларын өзләрини мүдафиә етмәк,

етник хусусијјәтләрини јашатмағ еһтијачындан ирәли кәлмишдир. Вә е'тираф едәк ки, онлар истәдикләринә һәгигәтән наил олмуш, мин илдән артығ бир дөврдә түрк мәншәли Азәрбајчан халғынын ичәрисиндә әријиј јох олмағдан өзләрини хилас етмишләр.

Лакин бир сыра арашдырычылар бу фикирдәдиләр ки, куја Азәрбајчанда тәчрид олунмуш шәкилдә јашајан гејри - түрк мәншәли етник групплар гәдим Азәрбајчанда бөјүк тарихи рол ојнамыш халғларын «јорулмуш» нәвә-нәтичәләридир—гејд-шәртсиз бу чүр дүшүнмәк, һеч шүбһәсиз, доғру дејилдир. Әкәр белә олсајды, мүхтәлиф дөврләрдә (мәсәлән, сасаниләр дөврүндә) Азәрбајчанын Шимал - Шәрг рекионларына көчүрүлән Иран мәншәли етнослары (татлар) да Азәрбајчанын абориенләриндән сајмағ лазым кәләрди. Јахуд Өн Асијанын бир-биринә аз вә ја' чох дәрәчәдә јахын олан бир нечә рекионунда мүхтәлиф мигјасларда локаллашмыш күрдләри дә һәр бир рекион (о чүмлөдән Азәрбајчанын Гәрб рекионлары) үчүн абориен һесаб етмәли идик. Ејни заманда нәзәрә алмағ лазымдыр ки, даһа кениш әразидә мәскунлашмыш ермәниләри чыхмағ шәрти илә (онлар бу рекиона, демәк олар ки, һеч бир из бурахмадан кәлмишләр), Азәрбајчанда јашајан гејри - түрк мәншәли етник групплар Азәрбајчандан кәнарда кениш етник «мүдафиә контексти»нә маликдирләр. Бу да онлардан асимилјасијасына тарихән мане олан шәртләрдән биридир.

Азәрбајчанын түркләшмәсиндә, еләчә дә түрк мәншәли Азәрбајчан халғынын тәшәккүл тапыб фор-

малашмасында тәчрид олмуш Иран, Ибер - Гафғаз етнослары вә ермәниләр нә прогрессив, нә дә регрессив мө'нада әсаслы бир рол ојнамамыш, Азәрбајчан чәмијјәтинин етник мәркәзләшмә бахымындан һассис һиссәсини тәшкил етмишләр.

Һәр һансы халғын тәшәккүл просеси, һәр шејдән әввәл, етник просесидир, бунунла јанашы һәммин просесин етнокультуроложи тәрәфләри дә вардыр. Бунун әсасыны дини дүнјакөрүшү тәшкил едир. Түркләшмә әрәфәсиндә Азәрбајчанда әсас дини дүнјакөрүшү, һеч шүбһәсиз, атәшпәрәстлик иди. Һинд - Иран мәдәнијјәтинин һадисәси олан атәшпәрәстлик Азәрбајчан түркләри арасында јайылмады. Һун - ғыпчағ түркләри әсасән танрычы идиләр, оғузлар исә танрычылығ әсасында артығ исламы гәбул етмишдиләр. Вә Азәрбајчан халғынын формалашмасынын идеоложи әсасыны мөһз ислам дини тәшкил едир. Тәсадуғи дејил ки, һәммин формалашма просесиндә јаранан «Дәдә Горғуд» епосу-нуи идеја-мәзмуну да буну тәсдиғ едир. Ислам дининин милли тәмәркүзләшмәдә ролу о гәдәр јүксәк олду ки, түрк мәншәли Азәрбајчан халғы бир сыра һалларда сәләчә «мүсәлман» адланмаға башлады — Азәрбајчанда јашајан мүхтәлиф мәншәли етнослар әсасән мүсәлман олдуғларына көрә бу ад «түрк» ады илә мүғажисәдә даһа үмумләшдиричи иди. Лакин дилдә, адәт - ән'әнәдә тәтаһүр едән етник хусусијјәтләр даһа бөјүк күчә малик олдуғундан ислам дини етнослар арасында әсас фәртләри арадан галдыра билмәди.

Азәрбајчан халғынын етник мәншәји (етногенези)

илә дил, мәдәнијјәт мәншәји диалектик вәһдәтдәдир – онун этник мәншәјини бир, дил, мәдәнијјәт мәншәјини диқәр мәнбә илә бағлајанлар көкүндән сәһв едирләр. Азәрбајчан халғы түрк этносунун тәбии чоғрафи ке-нишләнмә-дифференсиасијасынын нәтичәси олуб тәх-минән мин беш јүз иллик бир этник просесин кеди-шиндә тәшәккүл тапыб формалашмышдыр – онун нә гәдәр дәрин (диқәр түрк халғлары илә үмуми!) көкләри олса да, киқәјәт гәдәр чаван халғлардандыр, бөјүк ин-кишаф – јүксәлиш потенсиалына малиқдир.

2000

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ТӘШӘККҮЛҮ ТАРИХИНӘ ДАИР

Азәрбајчан дилинин (вә халғынын) тәшәккүлү мә-сәләси бир проблем кими XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә – милли өзүнәдәрк дөврүндә бүтүн ајдын-лығы илә гојулмуш вә е'тираф етмәк лазымдыр ки, ки-қәјәт гәдәр объектив, методоложи бахымдан дүзкүн һәллини мәнһз һәмин дөврдә тапмышдыр. Јә'ни XIX әс-рин сону XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан (јалныз Азәрбајчанмы ?!) елми-ичтимаи тәфәккүрүндә белә бир әсаслы фикир формалашмышдыр ки, Азәрбајчан дили (вә халғы) өз мәншәји е'тибарилә түрк дилләрин-дән (вә халғларындан) биридир... мәсәләнин бу чүр инамла гојулмасы, көрүнүр биринчи нөвбәдә ашағы-дакы сәбәбләрдән ирәли кәлир:

а) түрк дилләринин дифференсиасијасы лазыми сә-вијјәдә дејилди, она көрә дә XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләринә гәдәр түрк дилләри нәинки «харич»дән, һәтта «дахил»дән дә бүтөв бир дил кими тәсәввүр еди-лирди;

б) XIX әсрин сону XX әсрин әввәләриндә түрк лүнјасында түркчүлүк, јахуд үмумтүрк милләтчилији идәјаларынын тәшәккүл тапыб јәјылмасы үмумән түркләрдән, бүтөвлүкдә түрк дилиндән данышмаға даһа чох әсас верирди;

в) Азәрбајчан (вә онунла һәмһүдуд рекионларда) јашајан гејри-түрк мәншәли этнослар һәлә тарихә сијаси-идеоложи иддиаларла мудахилә етмирдиләр.

XX əsrin 20-чи, 30-чу иллəриндə дə Азəрбajчан дилинин (вə халгынын) мənшəjinə һəмин мүнəсибət нəинки давам едир, ејни замандə онун елми-идеоложи имканлары даһа да кенишлənир, «совет тўрколокијасы» Азəрбajчан халгынын тўрк мənшəли бир халг олдуғуну исрарла е'тираф едирди.

... Лакин 30-чу иллəрин сонларындан е'тибарən Азəрбajчан дилинин (вə халгынын) мənшəји мəsələсинə мүнəсибəтин принципал шəкилдə дəјишмəsi мўшəһидə олунур: тəдричən белə бир фикир кениш јайлыр ки, Азəрбajчан халгынын кенетик əсасыны һансыса (!) гејри-тўрк мənшəли бир (јахуд бир нечə) этнос тəшкил едир, тўрклər Азəрбajчаны истила едөнə, јə'ни XI-XIII əрслərə гэдэр һəмин рекиондə артыг формалашмыш бир халг (тəбии ки, гејри-тўрк мənшəли), гејри-тўркчə данышан мөвчуд иди; «јерли əһали», «аборикен»лэр тўрклəрлə мўғajисэдə даһа мэдəни олдуғлары үчүн «кəлмə»лəri этник-мэдəни бахымдан «һəзм» едиб јалныз онларын (тўрклəрин) диллəрини сахладылар... Вə белəликлə, 30-чу иллəрдən башлајараг Азəрбajчан тарихинин гəдим дөврү барədə һәр чүр мифлэр ујдурулурду ки, һəмин мифлəрин əсас идеоложи мөгсəди Азəрбajчаны тўрк дүнјасындан ажырмагдан ибарət иди. Неч шүбһəсиз Азəрбajчан тарихинин гəдим дөврүнүн мўрəккəб этнолингвистик мənзэрəsi, һагтында сəһбət кедən мифлəрин мўэјјən елми əсасларə малик олмасына, елми-ичтимаи тəфəккүрдə кениш интишар тапмасына имкан верир, шəраит јарадырды.

...60-чы иллəрдən е'тибарən Азəрбajчан дилинин

(вə халгынын) мənшəји мəsələсинə мүнəсибəтдə үчүнчү мөрһələ башлады. «Гејри-тўркчү»лəрин кифajэт гэдэр дəриндən арашдырдығлары «гəдим Азəрбajчан тарихи» «тўркчү»лəрин мұдахилə объектинə чеврилди – Азəрбajчан халгынын этнокенезшүнаслығына өзүнə-мəхсус бир тўркчүлүк емосијасы кəлди...

Вə белəликлə, бу күн Азəрбajчан халгынын этнокенези мəsələсинə мүнəсибəтдə «гејри-тўркчүлэр»ин мөвгеји «тўркчүлэр»ин мөвгејинə гаршы дурур – белə бир тəсəввүр јараныр ки, Азəрбajчан халгынын мўкəммəl (конструктив) бир «тарих»инин мејдандə олмамасынын сəбəби һəмин гаршыдурмадыр. Лакин бу тəсəввүр јанлышдыр, мəsələнин заһири тэрəфидир. Əслиндə исə, конструктив бир «етник тарих»ин олмамасы гəдим «дөвр»лə «орта əрслər дөврү» арасындакы «етник бошлуг», јахуд «əлагəсизлик»дир... «Гејри-тўркчүлэр» «гəдим дөвр»үн гејри-тўркчүлүјүнү мўтлəг-лəшдирир, «орта əрслər дөврү»нүн этник процеслəрини «гəдим дөвр»дəки «етник мўрəккəблиј»ин билəваситə давамы һесаб едирлэр; «тўркчүлэр» исə «орта əрслər дөврү»нүн тўркчүлүјүнүн кəклəрини «гəдим дөвр»дə ахтарырлар. «Гырылмыш» тарих исə һəмин чəһдлəрин һәр икисини əввəlчэдən уғурсузлугə мəһкум етмишдир.

Азəрбajчан дили үмүттўрк дилинин дифференсијасы нəтичəсиндə тəшəккүл тапмышдыр – бу исə о дэмəкдир ки, Азəрбajчан тўркчəsi, һәр шејдən əввəl, үмүттўркчəнин варисидир. Лакин Азəрбajчанын этнолингвистик чоғрафијасынын кифajэт гэдэр мўрəккəб,

рөнкарөнк олмасы һөмин әразидә тарихән һеч дә о гәдәр садә олмајан этнолингвистик просессләрин кетдијини көстөрир.

Гәдим (үмум-) түрк дили тәхминән с.ә. I миниллијин орталарында Алтај дилинин бөлүнмәси илә әләгәдар олараг тәшәккүл тапыб формалашмышдыр. Һөмин бөлүнмә просеси исә, көрүнүр, бир нечә мин ил давам етмишдир (с.ә. IV-III миңилликләрдән с.ә. I миңиллијә гәдәр). Она көрә дә срамыздан әввәлки минилликләрдә прототүркчөдән, јахуд Алтај дилинин түрк, монгол вә тунгус-манчур «диалект»ләриндән данышмаг мүмкүндүр.

Алтај дилинин түрк, монгол, тунгус - манчур дилләринә дифференсиасијасы узун сүрән елә бир мүрәккәб этнолингвистик просесидир ки; һөмин просеси бүтүн дәгиглији илә тәсәввүрдә чапландырмаг, демәк олар ки, мүмкүн дејил. Лакин бир мәсәлә ајдындыр ки, түрк дили Алтај бирилијиндән ајрыланда онун (түркчөнин) бир-бириндән һәлә чох фәргләнмөјән дахили диалектләри дә мөвчуд иди. Һөмин диалектләрин бә'зиләри үмумалтај хүсусијәтләрини мұһафизә етдији һалда, бә'зиләри һөмин әләмәтләри итирәрәк, артыг модерн әләмәтләри (јә'ни кәләчәк түркчөнин әләмәтләрини) газанмышдыр. Елә она көрә дә срамызын илк әсрләриндән башлајараг түркчөнин диалектләри мүхтәлиф инкишаф сөвијјәләри илә дигтәти чөлб едир.

Бунулла белә с.ә. I миңиллијин орталарындан б.с. I миңиллијинин орталарына гәдәрки дөврдә гәдим (үмум-) түрк дилиндән (бу чүр бүтөв шәкилдә!) даныш-

маг тамамилә мүмкүндүр, анчаг о шәртлә ки, гәдим (үмум-) түркчөнин дахили динамикасы, дифференсиасија мејлләри инкар олунмасын.

Гәдим (үмум-) түрк дилинин нормалары вә функционал үслуб имканлары барәдә тәсәввүрү гәдим түрк эпосуну тәшкил едән «Јарадылыш», «Али Әр Тонга», «Оғуз қаған», «Көј түрк», «Әркәнәкон», «Коч» вә с. дастанлар, гәдим түрк (рун) јазылы абидаләри јарадыр. Гәдим түрк дастанлары мәтншүнаслыг сөчијәсинә, мұһафизә олунма үсулуна көрә бир-бирләриндән фәргләнир – онларын чох аз бир һиссәси узун заман шифаһи шәкилдә халг арасында долашмыш, јалпыз сон дөврләрдә јазыја алынмышдыр, әксәр һиссәси исә орта әсрләрдә түрк вә ја гејри-түрк дилли мәнбәләрә сәләләнмишдир. Һөмин мәнбәләрдә ја билаваситә әкс олунмуш, ја да мәтндә «кизләдилминш» (мәсәлән, Ә.Фирдовсинин «Шаһнамә»синдә олдугу кими) түрк эпос тәфәккүрүнү (онун мәтнләрини) бәрпа иши елми вәзифә кими бу күн дә гаршыда дајанмагдадыр. Гәдим түрк дастанларынын һөчми, мөнзүм, јахуд мәнсур формада олмасы, дил-үслуб хүсусијәтләри барәдә конкрет мө'лумат аздыр – мәнбәләрдә һөмин әсәрләрин, өсәсән, «тыса мәзмуну» вә ја «сүжет»и мұһафизә олунмушдур; бу чүр «мөзмун» вә «сүжет»ләрин өзү дә бир сыра һалларда ја там дејил, ја да «мүасирләшдирилмиш», мөүјјән мөгамлары тәһрифә мө'руз галмышдыр. Чин вә Иран мәнбәләриндә мұһафизә олунмуш гәдим түрк дастанларында (ослиндә, дастан сүжетләриндә) нәники бир сыра мотивләр, һәтта адлар белә дејишликјә

мә'руз галмыш, түрк адлары Чин вә ја Иран адлары илә әвәз едилмишидр... Бүтүн бунларла бәрабәр, гәдим түрк дастанлары гәдим (үмүм-) түрк спосуну (вә дилини!) «реконструкция» етмәк үчүн әсас мәнбәдир.

I миниллијин орталарындан башлајараг әввәл гәдим түрк (рун), сонра ујғур, даһа сонра әрәб әлифбасы илә јазылмыш үмүмтүрк абидәләри гәдим түрк спос тәфәккүрүнүн билаваситә «тәзјиги» алтында јаранмышдыр. Гәдим түркчәни јекунлашдыраг орта түркчәнин (артыг мүхтәлиф түрк диалектләри-дилләриндән ибарәт олан түркчәнин) перспективләрини нүмајиш етдирән М.Кашгари «Диван»ы үмүмтүркчәнин јалныз ифадә имканларынын кенишлијини, јүксәк нормативлик сөвијјәсини дејил, һәм дә , мүсәлман дүнјасында кет-кедә артан мөдәни, сијәси нүфузуну тәсдиг едир, «түрк дили илә әрәб дилинин атбашы бәрабәр јүрүдүкләрини» көстәрир. Вә «Дивани-лүгәт-ит-түрк» мүхтәлиф түрк тајфа дилләринин, диалектләринин биридикәриндән аз вә ја чох дәрәчәдә фәргләнмәсини көстәрмәклә кифајәтләнмир, һәмин дилләри, диалектләри бирләшдирән үмүми чәһәтләри даһа чох тәзаһур етдирмәклә мүәллифин белә бир идејасыны угурла әкс етдирир ки, түркләр нә гәдәр мүхтәлиф чоғрафијаларда јашасалар да, нә гәдәр мүхтәлиф тајфалардан, бојлардан ибарәт олсалар да, руһән (о сырадан да «дил руһу» бахымындан) бүтөв һадисәдирләр; әкәр белә олмаса иди, јүксәк дил мөдәнијјәти олан М.Кашгари «түрк дили» әвәзинә «түркләрин дилләри» дејәрди, тајфа дили хүсусијјәтләри үмүмтүрк хүсусијјәтләри илә мүгаји-

сәдә бу гәдәр чүз'и јер тутмазды. «Дивани-лүгәт-ит-түрк»ү әрәбчә јазмыш мүәллиф јахшы билирди ки, түрк дилләри – диалектләри арасындакы фәрг әрәб дилләри – диалектләри арасындакы фәрглә һеч мүгаји-сәјә кәлмир.

Бунула белә гәдим (үмүм-) түрк дилинин артыг биридикәриндән һәм фонетик, һәм лексик, һәм дә мүәјјән дәрәчәдә грамматик бахымдан фәргләнән диалектләрә-дилләрә бөлүнмәси просеси давам едир, гејд етмәк лазымдыр ки, бу просес ашағыдакы амилләрин тә'сири илә кетмишидр:

- 1) түркчәнин мүхтәлиф диалектләрә (нәтичә е'тибарилә дилләрә) бөлүнмәси үчүн даһили мејли;
- 2) чоғрафи ајрылма, тәчрид олунма;
- 3) ичтимаи - сијаса ајрылма, тәчрид олунма (хүсусилә, мүхтәлиф түрк дөвләтләринин мејдана кәлмәси).

Гәдим (үмүм-) түрк дилинин бөлүнмәси просеси I миниллијин сону II миниллијин әввәлләриндә әсасән үч түрк дилинин (вә бир сыра аралыг диалектләрин) формалашмасы илә баша чатмышдыр: гыпчаг дили, оғуз дили, карлуг дили. Лакин һәмин дилләр бир-биринә о гәдәр јахын вә онларын әлагәләри о гәдәр сых, интенсив олмушдур ки, үмүми бир дилин (үмүмтүркчәнин) диалектләри тәсәввүрүнү јарадырлар. Јалныз белә бир факты хатырлатмаг кифајәтдир ки, Азәрбајҗан дилинин тәшәккүл тарихи гәдим (үмүм-) түркчәдә кедән дифференсиасија (бөлүнмә) просесинин мүрәккәблијини әкс етдирдији кими, интеграсија (әлагәләр) просесинин чохчәһәтлилијини, чохтәрәфлилијини дә көстәрир. Вә

бу чөһөт анчаг Азербайжан дилинә аид олмага галмыр, демәк олар ки, бүтүн түрк дилләрини бу вә ја дикәр дәрәчәдә әһатә едир. Үмумийјәтлә, гыпчаг, огуз вә карлуг хүсусийјәтләри аз вә ја чох дәрәчәдә бүтүн түрк дилләриндә мүшаһидә едилир. Бу, онуңла әлагәдардыр ки, һәмин хүсусийјәтләр мүхтәлиф дөврләрдә үмумтүрк миғјасында габармыш, бүтүн түрк дилләринә өз тә'сирини, јенә тәкрар едирик ки, аз вә ја чох дәрәчәдә көстәрмишдир. Азербайжан дилинин тарихиндә гыпчаг тә'сири өзүнү V-IX, огуз тә'сири IX-XIII, карлуг тә'сири исә XIII-XVI әсрләрдә даһа чох һисс етдирик. Көрүнүр, дикәр түрк дилләри дә һәмин тә'сирләрә тәхминән ејни дөврләрдә мәрүз галмышлар—һәр шејдән әввәл она көрә ки, гыпчагларын, огузларын вә карлугларын үмумтүрк контекстиндә баш верән пассионарлығы — сијаси, этнокултуроложи активлији үмумийјәтлә һәмин дөврләрә дүшүр.

Азербайжанда түркчәнин, јахуд прототүркчәнин, јахуд да алтајчанын һансы дөврдән јайылыб — јайылмасы мүбаһисәлидир. Ерамыздан әввәлки минилликләрдә Азербайжанда Алтај, прототүрк, түрк этносларынын варлығыны тәсдиг етмәк јохлугуну сүбут етмәк гәдәр чәтиндир. Она көрә дә һәмин мүбаһисәли, даһа доғрусу, гејри-мүәјјән дөврү, мүәјјәнләшмиш методоложи ән'әнәјә ујгун олараг, «тарихә гәдәрки дөвр» алашшырыб дигтәти «тарихи» дөвр үзәриндә чәмләшдирмәк лазым кәлир. Загағфазиянын, сләчәдә әтраф рекионларын мүхтәлифдилли мәнбәләри түркләрин (бу чүр диференсиал шәкилдә: алтајларын, јахуд

прототүркләрин дејил, мөһз түркләрин) Азербайжанда ерамызын илк әсрләриндән е'тибарән мөвчудлугуну нүмајиш етдирик. Вә һәмин әсрләрдән I миниллијин сону II минилијин әввәлләринә гәдәрки дөврдә Азербайжанын һәм Шималында, һәм дә Чәнубда түрклүјүн һөчминин кенишләнмәси, түркчәнин һәмин рекиондакы Иран, Ибер - Гағғаз дилләрини сыхышдырмасы мүшаһидә едилир ки, бу мө'нада ерамызын I миниллији Азербайжанын түркләшмәси дөврүдүр. Бир сыра тәдғигатчылар Азербайжанын түркләшмәси просесини даһа чох лингвистик бир просес һесаб етмәјә, һәмин һадисәнин мүрәккәб этносоциал тәбиәтини нәзәрә алмамага мејллидилрләр-онларын фикринчә, Азербайжанын түркләшмәси артыг мүәјјәнләшмиш гејри-түрк мәншәли Азербайжан чәмијјәтинин, јахуд халгынын түркчәни бураја көчән (инкишаф сәвијјәси јерлиләринкиндән ашағы олан) түркләрдән гәбул етмәси шәкилдә олмушдур. Һәмин гәнаәтлә разылашмаг чәтиндир ки,

а) түркләр Азербайжана тәхминән мин иллик бир дөврдә мүәјјән фәсиләләрлә, бунуңла белә бөјүк күтләләрлә кәлмиш, V-VII әсрләрдә (јә'ни исламын јайылдыгы әрәфәдә) өлкә әһалисинин һәм әксәријјәтини, һәм дә социал - сијаси бахымдан фәал һиссәсини тәшкил етмишләр;

б) түркләрин мејдана чыхмасына гәдәр Азербайжанда мөвчуд олмуш Ибер - Гағғаз (Шималда) вә Иран (әсасән Чәнубда) этносларынын Азербайжанын һәм Шималыны, һәм дә Чәнубуну әһатә едәчөк Азербайжан суперетносуну јаратмыш олдуғларыны күман

еләмәк нәинки чәтиндир, һәтта демәк олар ки, гејри-мүмкүндүр;

в) Азәрбајчана кәлән һун түркләри, ғыпчаглар, огузлар да һәмин рекиондакы гејри-түрк мәншәли этносларла даһа чоһ «дипломатик әлагәдә» олмуш, хусусилә огузлар тарихин онлара вердији бөјүк сәләһијјәт-дән истифадә едәрәк нәинки гејри-түрк мәншәли этнослара, өзләринә гәдәр Азәрбајчанда јайылмыш түрк мәншәли этнослара да, хусуси иддиа илә јанашмышлар.

Азәрбајчанда һаггында сөһбәт кедән түркләшмә процесеси ашагыдакы үч мәрһәләдән кечмишидир:

1. Ерамызын илк әсрләри (тәхминән I-V әсрләр) – һун түркләринин (әслиндә, мүхтәлиф түрк тајфаларынын –сабир-суварларын, аварларын, булгарларын...) Азәрбајчанда јайылмасы мәрһәләси.

2. V-IX әсрләр –ғыпчагларын Азәрбајчанда, хусусилә онун Шималында јайылмасы мәрһәләси.

3. IX-XI әсрләр огузларын Азәрбајчанда хусусилә онун Чәнубунда јайылмасы мәрһәләси.

Азәрбајчан суперетносунун, еләчә дә түрк мәншәли Азәрбајчан дилинин формалашдыгы VII-XIV әсрләрдә ашагыдакы этнолингвистик мүнәсибәтләрдән бәһс етмәк мүмкүндүр: Ибер-Гафгаз этнослары илә Иран этносларыны мүнәсибәти, һун түркләри илә Ибер

Гафгаз этносларынын мүнәсибәти, ғыпчагларла Ибер - Гафгаз этносларынын мүнәсибәти, огузларла Иран этносларынын мүнәсибәти, нәһәјәт, огузларла ғыпчагларын мүнәсибәти... һәмин мүнәсибәтләр системиндә Азәрбајчан дилинин вә Азәрбајчан халгынын – супер-

етносунун формалашмасына тәсири бахымындан апарычы мөвге, һеч шүбһәсиз, огузларла ғыпчагларын мүнәсибәтинә мәхсусдур.

Һун түркләринин Азәрбајчанда јайылмасы процесеси һунларын Шәргдән Гәрбә доғру кенишигијаслы һәрәкәтинин тәркиб һиссәсидир – Гафгазын Шималында мәскунлашмыш һунлар Азәрбајчанын һәм Шималына, һәм дә мүәјјән гәдәр Чәнубуна ахышыр, тәдричән өлкәнин чөллүк зоналарында јайылырдылар. Лакин онларын әсас вәтәни Гафгазын Шималы олараг галырды. Вә тәбии ки, өз әсас вәтәни илә әлагәсини кәсмәјән, өзүнү мөһтәшәм һун бирлијинин - империясынын үзвү тәркиб һиссәси саян, Азәрбајчанла кифајәтләнмәјән һун түркләринин Азәрбајчанда вә әтраф рекионларда јашаян мүхтәлифмәншәли, мүхтәлифдилли этнослара мүнәсибәти ардычыл, стратеги мүнәсибәт дејилди.

Һун түркләри (һун бирлијинә дахил олан мүхтәлиф түрк тајфалары) ерамызын илк әсрләриндә (I-V әсрләрдә) Азәрбајчанда, өлкәнин хусусилә Шималында түрк чөмијјәтинин (вә түркчөнин) јайылмасынын әсасыны гојдулар, бу, ади башлангыч дејилди, һәм нүфузлу, һәм дә перспективли башлангыч иди. һәмин дөврдә (I-V әсрләрдә) Албанија да дахил олмагла Азәрбајчанын Шималында Ибер - Гафгаз, Иран вә түрк этнослары мәскун идиләр.

Азәрбајчан ЕА-нын 1998-чи илдә нәшр етдији «Азәрбајчан тарихи» (II ч) китабында кәстәрилир ки, «Чәнуби Азәрбајчан (Адурбадаган) әһалисинин III-VII әсрләрдә етник тәркиби вә дилләри һаггында синхрон

адебијат, демек олар ки, неч бир м'лумат вермедији үчүн бу барәдә әсас мәнбә әввәлки вә сонраки дөврләрә аид антик вә әрәб мүәллифләринин әсәрләридир. Мәнбәләрин тәһлили кәстәрир ки, Сасаниләр дөврүндә империјанын вилајәтләриндән бири олан Албанијадан фәрғли олараг өзүнүн мүстәғил инзибати идарә системи олмајан Адурбадаганын әразиси әсасән ирандилли вә түркдилли тајфаларла мәскун иди.

Һәлә II әсрдә Диониси Перијегет Хәзәрсаһили халғлар һағтындакы м'луматында јазырды: «Шимал-Гәрб тәрәфдән башласаг... Хәзәр дөнизи саһилиндә биринчи јашајанлар—скифләрди... сонра унылар (јә'ни һунлар), онлардан сонра каспиләр, даһа сонра дағлыг бөлкәдә јашајан албанлар вә кадусиләр, онлара јахын мәрдләр, кирканлар вә таперләрди...» (Јенә орада).

Лакин һунларын II-V әсрләрдәки јүрүшләри Азәрбајчанда кедән етник просесләрә әһәмийәтли тә'сир кәстәрир:

Һәр шејдән әввәл, мүхтәлиф түрк тајфаларындан олан һунларын (огур//оногур, сабир//сувар, авар, кәнк-әр, хәзәр...) өзләринин Азәрбајчанда консолидасијасы кедир.

Икинчиси, Азәрбајчан әразисиндә јашајан Ибер-Гағғаз этнослары даһа чох Шимала (Гағғаз дағларына), Иран этнослары исә Чәнуба (гисмән дә Хәзәрсаһили рекионлара) сыхышдырылыр;

Үчүнчүсү, һун түркләри Азәрбајчанда сәрбәст һәркәт етдикләри һалда (бу, Азәрбајчанын топономијасындан да көрүнүр), Ибер - Гағғаз вә Иран этнослары-

нын чох заман бири дикәриндән тәчрид едилмиш шәкилдә чоғрафи локаллашмасы просеси кедир;

Дөрдүнчүсү, Загағғазиянын мүйәжән дөвләтчилик тәчрүбәси олан халғлары (күрчүләр, ермәниләр) һун түркләринин рекиондакы нүфузу илә һесаблашмалы олурдулар.

Мүхтәлиф характерли - бу вә ја дикәр дәрәчәдә тенденсијалы, јахуд объектив мәнбәләрин вердији м'луматлар белә бир гәнаәти тәсдиг едир ки, I миңиллијин орталарында Азәрбајчанда түрк, Иран вә Ибер-Гағғаз этнослары јашасалар да, «VI јүзилијин сонларындан башлајараг бу тәркибдәки түрк компоненти бир гәдәр дә үстүнләшир, түркдилли әһалинин јайылма ареалы даһа да кенишләннир. Тәдричән бу дил бүтүн азәрбајчанлыларын дахили үнсијјет дилинә чеврилир... Мәһз бу дөврдән мөвчуд тајфа, сләчәдә диалект вә ләһчә фәрғләри зәмининдә үмумхалг Азәрбајчан -- түрк дили формалашмаға башлады...» (Јенә орада).

Һунлары тәшкил едән түрк тајфаларыны гејри-түрк мәнбәләри етник бахымдан әсасән ваһид - бүтөв һадисә һесаб едир. Мәсәлән, Фавстос Бузанд IV әсрин 30-чу илләриндә маскут һөкмдары Санесанын (Мовсес Хоренатси ону Санатрук адландырыр) өз башчылығы алтында һунлардан, пахлардан, таваскарлардан, гугурлардан, шичбләр вә чилбләрдән, баласичләр вә јегер-сванлардан ибарәт бөјүк орду топлајараг Ермәнистана јүрүш етмәсиндән данышыр (Јенә орада).

Азәрбајчанын ерамызын I миңиллијиндәки етник мәнзәрәсиндән, хүсусилә түрк тајфаларынын бурада

мәсқунлашмасы просесиндән бәһс едән тәдгигатчылар, билаваситә мәнбә мә'луматларынын азлыгындан садөчә һәмин тајфаларын адларыны чөкмәклә кифајәтләнир, онлары даһа чоһ мүстәгил етник һадисә оларағ гәбул едир, мүхтәлиф дөврләрдә мөвчуд түрк тајфалары сајмагла мүөјјән гарышыгылыг, еклектика јарадырлар. Мүасир арашдырмаларын бир мәгсәди дә, слә билирик ки, үмумтүрколожи материалдан чыхыш етмәклә һәмин еклектиканы арадан галдырмаға чалышмагдан, мәнбәләрдә ады чөкилән түрк тајфаларынын нә дәрәчәдә ејни, јахуд мүхтәлиф олдугуну мүөјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Н.А.Баскаковун тәдгигатлары көстәрир ки, тарихән түрк дилләри әсасән үч диалект нүмајиш етдирир: оғуз, гыпчаг вә карлуг «диалектләри» - 'тәдгигатчы бураја о гәдәр мөһкәм тарихи јери олмајан булгар «диалект»ини дә әләвә едир. Лакин булгар «диалект»и, көрүнүр, түрк «диалект»ләриндән чоһ еркән тәчрид олуңдугундан I миниллијин сону II миниллијин әввәлләриндә әсасән формалашмыш түрк дилләриндә булгар гаты ахтармағ өзүнү доғрултмур. Азәрбајчан дилинин тәшәккүлүндә исә Н.А.Баскаковун «түрк дилләринин тарихи тәснифатында» хүсуси јер алан оғуз вә гыпчаг «диалект»ләри иштирак етмишләр. Лакин көркәмли түрколог нәдәнсә гыпчаг компонентинә фикир вермәдән Азәрбајчан дилини гејдсиз-шәртсиз оғуз групуна аид едәрәк јазыр ки, «Азәрбајчан дилинин көкләри бир нечә мүасир түрк дили үчүн әчдад дил» олан VIII-X әсрләр Орта Асија оғуз тајфаларынын дилинә кедиб чыхыр».

Һун түркләринин ардынча Азәрбајчанә күчлү гыпчаг ахынлары башланды ки, һәмин ахынлар Азәрбајчанын, хүсусилә онун Шималынын етнолингвистик тәлејини фактики оларағ һәлл етди. Вә көрүнүр, Азәрбајчанда јашајан гејри-түрк мәншәли етносларын јенидән мәсқунлашмалары – Азәрбајчанын, үмумән Загафгазијанын дағлыг әразиләринә сыхышдырылмалары, мүөјјән мә'нада мүдафиә мәгсәдилә «тәчрид олуңмалары» просеси дә гыпчаг јүрүшләринин интенсив олдугу дөврә – I миниллијин икинчи јарысына дүшүр. Лакин демәк олмаз ки, гыпчаглар өзләрини ејнилә һун түркләри кими апарыр, јерли әһалијә е'тинасыз јанашырдылар, һәр шејдән әввәл она көрә ки, һун түркләриндән фәргли оларағ гыпчаглар Азәрбајчанда даһа инамла мәсқунлашыр, Гафгазын Шималы илә өләгәләрини кет - кеңә итирирдиләр. Беләликлә, Азәрбајчанда етнолингвистик консентрасијанын әсасыны тәшкил едәчәк етник компонент формалашырды.

Гыпчаглар тарихи мәнбәләрдә даһа чоһ хәзәрләр кими тәгдим олуңур ки, буна да сәбәб гыпчагларын Шимали Гафгазы вә әтраф рекионлары әһатә едән Хәзәр сијаси бирлијинин, дөвләтинин мөвчудлуғу иди. Үмумијјәтлә, гыпчаглар I миниллијин орталарындан башлајарағ мүхтәлиф мәнбәләрдә мүхтәлиф адларла адланмышлар: беченегләр, куманлар, половесләр, хәзәрләр... Бураја һәмин дөврдән (I миниллијин орталарындан) е'тибарән гыпчаглашмыш һун тајфаларынын (сабир - сувар, авар, булгар...) мәнбәләрдә артығ о гәдәр дә тез-тез хатырланмајан адларыны да әләвә етмәк

лазым кәлир.

Вә принцип е'тибарилә, I миниллижин сону II миниллижин әввәлләринә гәдәр мұхтәлиф дөврләрдә Шималдан (әсасән, Дәрбәнд кечидиндән) Азәрбајчана кәлән түрк тајфаларынын һамысы јазылы мәнбәләрин јадашында нәтичә е'тибарилә гыпчаг түркләринә мәхсус дил хүсусијјәтләринин дашыјычысы кими галмышлар. Бунун ашағыдакы сәбәбләри варды:

а) I миниллижин орталарына гәдәр Азәрбајчана жүрүш едән (бурада мәскунлашан, јахуд керижә – Шимали Гафгаза гајыдан) түркләр – һун түркләри гыпчагларын билаваситә вариси олмушлар;

б) I миниллижин икинчи жарысында Азәрбајчана жүрүш едән (әсасән, бурада галыб мәскунлашан) гыпчаглар о гәдәр бөјүк гүввә идиләр ки, өзләринә гәдәрки һәр һансы гејри - гыпчаг хүсусијјәтини (әкәр вар иди-сә!) унутдурулар.

Гыпчаг – хәзәрләрин Азәрбајчаны, хүсусилә онун Шимал һиссәсини этносијаси нәзарәт алтында сахладыглары дөврә Азәрбајчанда, үмүмән Загафгазијада јерли халглардан, этнослардан һеч бири әрәбләрин гаршысында дајаначаг, онлара гаршы дурачаг вәзјјәтдә дејилди. Јалныз гыпчаг – хәзәрләр Шимали Гафгаздакы, Дәшти – Гыпчагдакы гүввәләринә әсасланараг әрәбләрә гаршы чыхыр, бә'зән Азәрбајчанын чәнуб учгарларына гәдәр кедиб чыхмагла өз һәрби-сијаси мөвгеләрини билаваситә тәсдиг едирдиләр.

Бир сыра Загафгазија мәнбәләри хәзәрләрин-гыпчагларын сәмими олмадыгларыны, бағладыглары

мүгавиләләрә әмәл етмәдикләрини кәстәрирдиләр. Һалбуки тарих һунлар кими гыпчаглара да елә бир сәлаһијјәт вермишди ки, онлар кичик Загафгазија кижазлыглары илә нәинки бәрабәр һутуглу мүнәсибәтләрә кирә, һәр һансы мәсәләдә көмәк етмәк барәдә онлара «сәмими сөз» дә верә билмәздиләр. Онларын мүсәлман әрәбләрә мүрәккәб мүнәсибәтләри контекстиндә һәр һансы локал мүнәсибәт, һеч шүбһәсиз, гејри-чидди һадисә иди. Бунула белә фактлар тәсдиг едир ки, Азәрбајчана жүрүш едиб јенидән Гафгазын Шималында, Дәшти - Гыпчага гајыдан гыпчаглардан фәртли олараг Азәрбајчанын дүзәнкаһ рекионларында мәскунлашмыш гыпчаглар гејри-түрк мәншәли этносларла кифајәт гәдәр сәмими мүнәсибәт гурмушдулар. Үмумијјәтлә, прототүркләрин, түркләрин «ахын тәчрүбәси»ни, јени әразиләрдә мәскунлашмаг «дипломатија»сыны чоһдан мәннимсәмиш, мұхтәлиф характерли, мұхтәлиф мөдәни инкишаф сәвијјәсиндә олан этносларла үнсидәт јаратмага габил гыпчаг түркләри үчүн Азәрбајчанда јерли әһали илә тәмаса кирмәк о гәдәр дә чәтин дејилди. Чүнки онлар

а) кифајәт гәдәр дөјүшкән олдугларына, «чөл һәјаты»нын бүтүн проблемләринә вәрдиш етдикләринә көрә, јерли әһалидә мәғлубедилмәзликләри барәдә миф јарадыр, һәмин мифи өз һәрәкәтләри илә инкишаф етдиридиләр;

б) кәскин игтисади, инзибати тәләбләр, гајдаганулар гојараг һәмин әһалини о гәдәр дә нараһат етмир, үмумијјәтлә, онларын јашајыш тәрзинә, социал

укладына әһәмијјәтлi тәзјиг кәтәрмирдиләр;

в) јерли шәрантә, адәт-ән'әнәләрә, мә'нәви мүһитә ујгунлашыр, бә'зән ону гәбул етмәкдән белә чәкинмирдиләр; мүгајисә үчүн дејәк ки, Авропанын Шәргиндә мәскунлашыб бүтүн орта әсрләр боју бир нечә мөһтәшәм дөвләт јарадан гыпчаг түркләри, јахуд половесләр јени дөврдә сүр'әтлә славјанлашараг етник сималарыны, демәк олар ки, тамамилә итирдиләр.

Арашдырмалар кестарир ки, илк орта әсрләрин Бизанс, ермәни вә күрчү мәнбәләриндә бу вә ја дикәр мүнәсибәтлә ишләнмиш түрк сөзләри онларын дилинә мөһз гыпчаг түркчәсиндән кечмишдир-һәмин сөзләр нә гәдәр дәјишликјә мә'руз галса да, јенә гыпчаг түркчәсинин фонетик хусусијјәтләрини әкс етдирир: *//хот, вочхор//кочхор, али, хаган, хатун, тег, чичәк, арык, тархан, ајыт вә с.* Гыпчаг түркләри Гафгазын нә Шималында, нә дә Чәнубунда (Шимали Азәрбајчанда) неч бир јазылы абидә гәймамышлар, Түркүстанда јашајан огузлардан, карлулардан фәргли олараг, көрүнүр, һунларын вә онларын билаваситә этнокултуролоји варисидавамы ола гыпчагларын јазысы, әлифбасы олмамышдыр. Әслиндә, исламын гәбулу илә әлагәдар әрәб әлифбасы түрк дүнјасында кениш јайылдыгы дөврдә дә гыпчаглар (хусуси шәрантә дүшмүш Мәмләкләри чыхмаг шәрти илә) јазы-позуја о гәдәр фикир вермәмиш, бир сыра практик характерли јазылы абидәләр (әсасән, лүгәтләр) јаратмагла кифајәтләнмишләр. Бунунла белә онларын зәнкин шифаһи әдәбијјатлары (вә мүкәммәл шифаһи әдәби дияләри!) олмушдур.

I миниллијин сонларына доғру гыпчаглар Азәрбајчандакы этносијјаси мөвгеләрини артыг јаваш-јаваш итирир, оғуз фүтуһаты өз күчүнү бүтүн ајдынылыгы илә һисс етдирирди.

М.Кашгари «Дивани-лүгәт-ит-түрк»дә түрк тајфаларынын, халгларынын Гәрбдән Шәргә доғру ашагыдакы шәкилдә јерләшдикләрини гејд едир: «Бизанс-Рун өлкәсинә ән јахын олан бој бечәнәкдир, сонра гыпчаг, оғуз, јемәк, башгырт, басмыл, гај, јабагу, татар, гыргыз кәлир. Гыргызлар Чин өлкәсинә јахындырлар». VII-VIII әсрләрдә өз пассионарлыг дөврүнә гәдәм гојан карлуг түркләри Түркүстандан гыпчаг түркләрини Шимал-Гәрб, оғуз түркләрини исә Чәнуб-Гәрб истигамәтиндә сыхышдырмага башладылар. Вә беләликлә, огузларын Азәрбајчана VII-XI әсрләри өһатә едән күтләви ахынлары башланды. Һәмин ахынлар IX-XI әсрләрдә о гәдәр күчлү олду ки, онлара Азәрбајчандакы гыпчаг түркләри (үмүмән, Азәрбајчән әһалиси) нә һәрбисијјаси, нә дә мә'нәви мүгавимәт кестәрә билди. Исламы гәбул етмиш, онун бајрағы алтында сых бирләшмиш оғуз түркләринин Азәрбајчана, бурадан да Кичик Асија јүрүшләри, хусусилә Азәрбајчанда, демәк олар ки, манеәсиз кечди. Лакин мүәјјән ичтимай-сијјаси стабиллик јарандыгдан сонра гыпчаг ханлары, мәликләри бир нечә әср әрзиндә Азәрбајчанын Шималында мәскунлашмага чалышын оғуз әслзәдәләринә гаршы, уғурсузла олса, мүбаризә апармыш, һәтта јери кәлдикчә, гејритүрк мәншәли халглар, тајфалар илә мүәјјән достлуг әлагәләринә, мә'нәви-сијјаси иттифага белә кирмәклән

чөкинмөмишләр.

XI-XII әсрләрдә огузлар үмумијәтлә бөјүк һәрби-сијаси, мә'нәви-идеоложи күчә малик идиләр, Чәнуб-Шәрг, Чәнуб вә Чәнуб-Гәрб чинаһлары мөһкәм олдуғуна көрә өзләрини Азәрбајчанын һәр јериндә олдуғу кими, Шималында да стратеги бахымдан чох раһат һисс едирдиләр, бир нечә әсрлик мүкәммәл јазы мөдәнијәтләри вар иди, «Исламын гылынчы» кими гејримәһдуд бејнәлхалг миссија дашыјырдылар. Гыпчаглар исә Азәрбајчанда өзләрини јерли әһали сајдыгларына көрә күчлү мүдафиә инстинктивнә малик идиләр, Шималдакы мүхтәлиф мәншәли этносларла әлагәләри мөһкәм иди... һәмин мүгајисәдән ајдын олур ки, «Дивани-лүғәт-ит-түрк» мүәллифи М.Кашгаринин көстәрдији кими, тарих, ајаглары дәјән һәр јердә, о чүмләдән Азәрбајчанда да огуз түркләринин хејринә ишләјирди. Онларын кәлмә олдуқлары һалда һакимијәти тәмсил етмәләри «јерли» гыпчагларда мүәјјән «анлашылмазлыг» јаратса да, һәмин «анлашылмазлыг» һәрби-сијаси, идеоложи саһәдә огузларын хејринә чох асанлыгла арадан галхырды, лакин етник-мөдәни системин мүәјјәнләшмәси бахымындан «мүнагишә» бир нечә әср давам етмәли олду. Јалныз ону демәк кифәјәтдир ки, Азәрбајчан дили милли әсаслар үзәриндә јенидән формалашдыгы XVII-XVIII әсрләрә гәдәр онун лүғәт тәркибиндә гыпчаг сөзләри илә огуз сөзләринин паралеллији (синонимлији) мөвчуд олмушдур: ата-баба, чөл-јазы, чағырмаг-охумаг, ајтмаг-демәк, пајыз-күз, јакшы-ији/јеј, кетмәк-вармаг, етмәк-гылмаг, вермәк-сусмаг,

дојмаг-ганмаг, бајыр-дышары, чатдырмаг-иләтмәк, ис-ти-сычаг, габаг-гаршы, мән-бән вә с. XVII-XVIII әсрләрдә һәмин паралеллик Түркијә түркчәсиндә јалныз огуз компонентинин, Азәрбајчан түркчәсиндә исә бир һалда огуз, диқәр һалда гыпчаг компонентинин хејринә арадан галхыр-бу исә о демәкдир ки, Азәрбајчан этнолингвистик тәфәккүрүндә һәр ики түрк этносунун мә'нәви-мөдәни марагы бу вә ја диқәр һәмдә, кејфијјәтдә еһтива олунмушдур.

Азәрбајчан халгынын (вә үмумхалг Азәрбајчан дилинин) формалашмасында апарычы рол ојнамыш «јерли» гыпчаг түркләри илә «кәлмә» огуз түркләринин «мүнагишә»си орта әсрләрдә ашағыдакы шәкилдә кедир:

1. Өлкәдә һәм сај үстүнлүјүнә, һәм дә сијаси үстүнлүјә малик олан огуз түркләри Азәрбајчан милләтинин формалашмасында һәлледици рол ојнајырдылар;

2. Дөвләтчилијин мәркәзи (сөһбәт бүтүн Азәрбајчаны әһатә едән дөвләтчиликдән кедир) әсрләр боју Азәрбајчанын Чәнубунда (әсасэн Тәбриздә) олдуғуна көрә, рәсми мөдәнијәт, идеолокија бурада мүтләг әк-сәријјәт тәшкил едән огуз түркләри тәрәфиндәни инкишаф етдирилир;

3. XVI әсрин әввәлләриндә бирләшмиш-һәм Шималы, һәм дә Чәнубу әһатә едән Азәрбајчан сәфәвиләр дөвләтини огуз түркләри јарадырлар;

4. XVII-XVIII әсрләрдә Азәрбајчан мөдәнијәтинин интибаһы, Азәрбајчан әдәби дилинин демократик-ләшмәси дөврүндә халгын јаддашында јашајан гыпчаг

дүшүнчө мөдөнијјети (вә гыпчаг түркчәси хусусијјәтләри) норматив мөдөнијјәт сәвијјәсинә даһа күчлү олан оғуз контекстиндә јүксәлир;

5. Үмуммилли етнокултуроложи системин формалашмасы илә гыпчаг-оғуз «гаршыдурмасы» тәдричән арадан галхыр.

XI-XII әсләрдә (вә әслиндә сонрақы әсләрдә дә) Азәрбајчандә «кәләмә» оғузларын «јерли» гыпчаглардан үстүнлүјү жалныз Азәрбајчан мигјаслы бир һадисә дејилди. Вә үмумијјәтлә Азәрбајчандә кедән этносијјаси просесләр (һәмин просесләрин ән мүнһәм нәтичәси олан Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү һадисәси!) үмумән түрк дүнјасында өзүнү кәстәрән даһа мөһтәшәм прләрин тәркиб һиссәси иди. Лакин чох тәәссүф ки, узун заман Азәрбајчан дили тарихинин әксәр арашдырычылары мәсәләнин бу чөһәтинә фикир вермәмиш, кенишмигјаслы этносијјаси просесләрин Азәрбајчан мигјасындақы әкс-сәдасыны әјрәнмәклә өз ишләрини битмиш һесаб етмишләр ки, бу да Азәрбајчан халгынын (вә дилинин) тәшәккүлү кими әһәмијјәтли бир мәсәләнин лазими сәвијјәдә арашдырылмасына имкан вермәмиш, тәдгигатлар олдуғча дар чоғрафи мигјасда апарылмышдыр. Она кәрә дә Зағағғазияда мөвчуд олан мүасир суперетносларын-азәрбајчанлыларын, күрчүләрин вә ермәниләрин етник тарихини ејни бир методолокија илә тәдгигинә чалышылмышдыр.

Бизим фикримизчә, орта әсләрдә Азәрбајчандә баш верән мүрәккәб этнолингвистик просесләр ашағыдақы кениш (дүнја!) мигјаслы һадисәләрин билаваситә

тә'сири илә кетмишдир:

- 1) ерамызын илк әсләриндән е'тибарән һун түркләринин Шәргдән Гәрбә јүрүшләри, Шимали Гағғазын, үмумән Дәшти-Гыпчағын «түркләшмәси», Азәрбајчандә әввәл һун түркләринин, сонра исә гыпчағлырын мәсқунлашмасы.
- 2) I минилијјин сону II минилијјин әввәлләриндә гыпчағ ерасынын битиби оғуз ерасынын башланмасы-исламы гәбул етмиш оғуз түркләринин бүтүн Түркүстана, Азәрбајчана, Кичик Асијаја јайылмасы, гыпчағларын Шимали Гағғаздан Азәрбајчана мүдахиләләринин дајанмасы, оғузларын бејнәлхалг мигјасда нүфузунун күчләнмәси, гыпчағларын дүнјадан тәчрид олунмасы.
- 3) Орта әсләрин сонларында оғуз түркләринин тарихи бүтөвлүјүнүн тәбии олага дағылмасы, Азәрбајчанын әсасән оғузлардан ибарәт чәмијјәтинин этнолингвистик һудудларынын мүәјјәнләшмәси.

Вә беләликлә, Азәрбајчан етнокултуроложи системинин формалашмасы илә һәмин системин чоғрафијасы да мүәјјәнләшир-әсасән оғуз түркләринин мәсқунлашдығы Түркмәнистан-Азәрбајчан-Түркијә арасында мөдәни-мә'нәви сәрһәдләр гәрарлашыр, бунун нәтичәси олага Азәрбајчандақы оғуз түрклүјү дахили (Азәрбајчандахили) һәјат јашамаға тәдричән даһа чох шәраит әлдә едир, Азәрбајчан халгынын (вә етнокултуроложи системинин) формалашмасы просесиндә гыпчағ түрклүјү илә оғуз түрклүјү арасында чохтәрәфли үнсијјәт мигјасы мүәјјәнләшир, јә'ни һәмин үнсијјәт

артыг мүүжнлэшмиш чоғрафијада кедир.

Азәрбајчанда ғыпчаг-оғуз мұнасибәтләринин ән кәркин дөврү IX-XI әслрәри әһатә едир-һәмнин дөврүн етносијаси, лингвокултуроложи просесләрини әкс ет-дирән «Китаби-Дәдә Горғуд»да ғыпчаг-оғуз мұнасибәт-ләри үмуми шәкилдә гејри-мүүжән чоғрафијада дејил, Азәрбајчан (әсасән онун Шималындакы һадисәләрдән бәһс етмәклә) мигјасында тәғдим олунар. Бу исә о де-мәкдир ки, «Китаб»да (үмумијәтлә «Китаби-Дәдә Гор-ғуд» дастанында) үмүмтүрк епос тәфәккүрү, әкәр белә демәк мүмкүнсә, һүдудланыр-һәмнин «һүдудланма» өзүнү ашағыдакы сәһәләрдә хүсусилә көстәрир:

- 1) рекионун ичтимаи-сијаси мәнзәрәсинә, проб-лемләринә ујғунлашма;
- 2) рекионун чоғрафијасына, ландшафтына, топонимиј-асына ујғунлашма;
- 3) рекионун дил-диалект нормаларына, јахуд хүсу-сијәтләринә ујғунлашма.

Көрүндүјү кими, I минилијин сону II минилијин әввәлләриндә дифференсиасија-рекионалашма просеси кечирән, јалныз гәдим (үмум-) түрк дили дејил, бүтөв-лүкдә гәдим (үмум-) түрк културоложи системи, епос тәфәккүрүдүр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, орта әслрәрдә түрк епосу ашағыдакы формаларда тәзаһүр едир:

1. Мәркәзи Асија, јахуд Түркүстан епосу.
2. Шимал-Гәрб, јахуд ғыпчаг епосу.
3. Чәнуб-Гәрб, јахуд оғуз епосу.

Оғуз епосу ашағыдакы сәбәбләрә көрә илк орта әслрәр түрк епос тишләриндән өз мүасирији, модерн-

лији илә сечилир (бураја һәм мәзмун, һәм дә ифшә-үслуб модернији аиддир):

а) оғуз түркләринин кет-кедә даһа чоһ сәјда Гәрби Түркүстан-Азәрбајчан-Кичик Асија истигамәтиндә ја-јылмалары нәтичәсиндә јени чоғрафијалара јијәләнмә-ләри, јени етник-мәдәни әлагәләрә, јени бејнәлхалғ мұнасибәтләрә кирмәләри;

б) түрк таңрычылығы әсасында гәбул едилмиш ис-лам дининин јајылмасы;

в) оғуз түркләринин ислам Шәргиндә апарычы ичтман-сијаси гүввәјә чеврилмәләри.

Ғыпчаг-оғуз мұнасибәтинин бу вә ја диқәр шә-килдә мәһз Азәрбајчан мигјасында һәлл едилмәси фор-малашмагда олан Азәрбајчан суперетносунун, ејни мәншәли олмаларына бахмајарағ, бири диқәриндән ар-тығ әјрылмыш чоһсәјлы гејри-түрк компонентләрини дә һәрәкәтә кәтирирди. Онлар һәмнин суперетносун үзви тәркиб һиссәси, өлкәнин там һүгүгүлү сәһиби кими өз мәһдуд фәалијјәт чоғрафијасы олан дилләрини сахла-магла јанашы үмумүнсијјәт дилиндән-Азәрбајчан түрк-чәсиндән истифадә едирдиләр...

Вә нә гәдәр пародоксал олса да, хүсусилә XI-XII әслрәрдә Азәрбајчанда әдәби дил оларағ фарс дилинин кениш ишләнмәси, бир сыра тәдгигатчыларын кұман етдији кими, һеч дә өлкә әһалисинин әксәријјәтинин Иран мәншәли етнослардан ибарәт олмасынын, јахуд Атропатена вә ја сасаниләр дөврү дил-үнсијјәт ән'әнә-ләринин һәлә (XI-XII әслрәрә гәдәр!) давам етмәсинин нәтичәси дејилди. Сарајларда, мәдәнијјәт мәркәзлә-

риндә фарсдилли мүнһити јарадан фарслар дејил, огуз түркләри идиләр ки, түрк дили тарихинин көркәмли тәдигатчысы Әһмәд Чәфәроғлу мөһз бу ишләринә-түрк дилини фарс, әрәб дилләри гаршысында мудафиә-сиз гојдуғларына көрә онлары ғынајыр (бах: Ә.Чәфәроғлу. Түрк дили тарихи, Истанбул, 1984), ләкин бөјүк түрколог нәзәрден гачырыр ки, бу түркләрин (огуз-сөлчугларын) ана дилинә лагејдикләри, јахуд бөјүк мөдәнијјәт гаршысында һејранлығлары, һәмин мөдәнијјәтләри тәглид етмәләри дејилди, онлар һәм бир түрк, һәм бир фарс, һәм дә бир әрәб кими дүшүнмөк, өзләрини үмүмән мүсәлман мөдәнијјәтинин дашыјычысы кими апармағ, бүтөвлүкдә мүсәлман дүнјасына һөкм әрмәк истәјирдиләр. Һалбуки XI-XII әсрләрдә Азәрбајҗанда «јерли» ғыпчағ түркләринин елитасы «кәлмә» огуз түркләриндән фәргли оларағ түрк дилиндән башга һәр һансы бир дилә үстүнлүк вермирдиләр.

Азәрбајҗанда, хусусилә онун Шимал дағлығ реки-онларында тәчрид олунмуш шәкилдә јашајан гејри-түрк мәншәли этнослар (гејд едәк ки, онларын әксәријјәти Ибер-Гафғаз мәншәлидир) кифәјәт гәдәр гәдим һадисәдир. Вә тарихән «бир сыра сыхышдырылмыш халғлар чөлләри, дүзләри галибләрә тәрк едәрәк дағлара чөкилмәли олмушлар; она көрәдир ки, гәдим халғларын, дилләрин галығларына јер күрәсинин һәр јериндә мөһз дағларда, јахуд гурунун тәчрид олунмуш кушәләриндә тәсадүф едилир» (И.Г.Һердер). Бунунла белә һәмин гәдим этнослар Азәрбајҗан халғынын (вә дилинин) тә-

шәккүлү просесиндә о гәдәр дә фәал иштирак етмәмишләр, онлары тәчрид олунмуш һәјәт тәрзиндән, чоһ сонрақы дөврләрин социал интенсивлији чыхармыш, үмуммилли һәрәката гошмушдур.

Азәрбајҗан халғынын тәшәккүлү просесиндә гејри-фәал иштирак етмиш бир сыра түрк (огуз) тајфалары да мөвчуддур-бураја хусусилә Азәрбајҗанын Чәнубунда јашајан, бу күнә гәдәр мүхтәлиф сијаһыјаалымалара өз тајфа адлары илә дүшән шаһсевәниләр, гачарлар, Хорасан түркләри, Кәркүк түркләри...дахилдир ки, онларын бүгөв Азәрбајҗан халғы тәркибиндәки этнокултуроложи «мух-таријјәт»и мүхтәлиф ичтимай-сијаси сәбәбләр учбатындан һәлә дә давам етмәкдәдир.

Беләликлә, түрк мәншәли Азәрбајҗан дили ерамызын илк әсрләриндән етибарән Азәрбајҗанда мәскунлашан һун түркләринин, сонра бураја Шималдан кәлән ғыпчағларын (әсасән VII-IX әсрләр), Чәнубдан кәлән оғузларын (әсасән IX-XI әсрләр) этнолингвистик концентрасијасы нәтичәсиндә формалашан, гәдим дөврләрдән Азәрбајҗанда јашајан мүхтәлиф мәншәли (Ибер-Гафғаз, Иран, түрк) этносларын үмуми үнсирәтәсидә оларағ кәниш јајылыб инкишаф етмишдир.

2000

АЗЭРБАЙҶАН ӨДӨБИЈАТЫ:

ШИМАЛДА ВӨ ЧӨНУБДА

Һәр бир халгын өдөбијаты нө гөдәр мүхтәлиф социал-сијаси, мө'нәви-идеоложи, културоложи (мөдәни) мүһит, јахуд рекионларда тәзәһур етсә дө, кенотипинө (етник тополокијасына) көрө ваһид, бүтөв бир һадисәдир. Ики Алман, ики Кореја, ики Вјетнам... вө ики АзәрбајҶан өдөбијаты барәдө бәһс етмәјин һеч бир елми-методоложи әсасы јохдур. Лакин буну да инкар етмәк олмаз ки, ејни бир халгын өдөбијаты ики мүхтәлиф социал-сијаси, мө'нәви-методоложи мөкәнда фәәлијјәт кәстәрирсә, истәр-истәмәз фәргли идеја- эстетик хүсусијјәтләрлө јүкләнир.

АзәрбајҶан өдөбијаты үмүмтүрк өдөбијатындан тәхминән IX-XII әсрләрдө ајрылыб (дифференсиасија олунуб) мүстәгилләшмишдир. Хүсуси олараг гејд етмәк ләзимдир ки, һәмин мүстәгилләшмө просесиндө АзәрбајҶан түрк шаирләринин (Ә.Кәнчөви, Г.Тәбризи, Ә.Хәгани, М.Кәнчөви, Н.Кәнчөви...) фарсча јарадычылығы хүсуси рол ојнамышдыр. XIII әсрдән е'тибарән АзәрбајҶанда (һәм Шималда, һәм дө Чөнубда) түрклүјүн социал-мөдәни мөвгејинин һәлледиҶи дөрөчөдө күчләнмәси (монгол-татар јүрүшләринин дө буна бөјүк тә'сири олды) нәтичәсиндө поезијада фарс дилинин нүфузу сымдырылды – ондан сонра фарсдилли поезија бир дө XI-XII әсрләрдөки сәвијјәсинө галха билмөди. АзәрбајҶан шаирләри бүтүн орта әсрләр боју АзәрбајҶан түркчәси илә јанашы фарсча да, һөтта

әрбөч дө јаздылар, лакин АзәрбајҶан түркчәси АзәрбајҶан поезијасынын апарычы дили олмаг миссијасыны һеч вахт әлдән вермөди. Шәрғи Анадолу шаирләри – И.Нәсими, Кишвәри, Ш.И.Хөтай, М.Фүзули, М.Әмани хәтти илә кедән өдөби просес һәм Шималда, һәм дө Чөнубда бүтөв АзәрбајҶан поезијасынын орта әсрләр мәнзәрәсини јаратды.

«Короғлу», «Әсли вө Кәрәм», «Ашыг Гәриб», А.А.Туфарганлы, Хәстә Гасым, Сары Ашыг... Шималда - Ширван шаирләри, М.В.Видади, М.П.Вагиф, Чөнубда - Тәбриз шаирләри, Телимхан... XIX әсрдө Ә.Нәбати, Г.Закир, нөһажәт, АзәрбајҶанын Шималы илә Чөнубуну һәм һәјатында, һәм дө јарадычылығында бирләширән М.Ф.Ахундов... XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндөки мүрәккәб өдөби – идеоложи просесләр...

Дүздүр, XIX әсрин орталарындан башлајараг Шималда Русија, Гәрб дүшүнчө тәрзи, рус дили... Чөнубда Иран, Шәрғ дүшүнчө тәрзи, фарс дили... АзәрбајҶаны һәм сијаси, һәм дө мө'нәви - идеоложи бахымдан икијө парчаламага өһид едир (*XIX әср АзәрбајҶанын әи бөјүк мүтөфәккири «Гәрбдө Ахундов, «Шәрғдө Ахундзәдә олур!»*), лакин XX әсрин әввәлләриндө өдөби – иҶтимаи (милли!) ојанма (вө һәмин ојанманын доғурдугу чохөшлү, чохчешидли вө чохмө'налы идеја – эстетик тәләтүмләр, теңденсијалар) АзәрбајҶан мөсәләсинө ваһид һадисә олараг јанашыр...

Үмүмијјәтлө, һәр һансы халг олурса-олсун онун өдөбијатында милли бирлик, бүтөвлүк идејалары һәмин халгын тарихинин анчаг мүөјјөн дөврләриндө,

мөрһөлөләриндә (әжәр буна милли идеоложи еһтијач варса) өзүнү көстөрир. Нә М.Фүзулидән, нә дә М.П.Вагифлә Телимхандан милли бирлик, бүтөвлүк идејаларынын тәрәннүмүнү көзләмәк олмаз (һалбуки сонунчуларла ејни дөврдә јашамыш түркмән шаири Мәһтимгулуда бу вар), анчаг М.П.Вагиф дә, Телимхан да М.Фүзулидән сонра кифајәт гәдәр демократик, хәлги (милли!) бир әдәбијјат, поезија јаратмышлар.... ХХ әсрин әввәлләри исә, сөзүн кениш мә'насында, милли өзүнү ахтарыш дөврүдүр. Бу дөврдә Азәрбајчанын һәм Шималыны, һәм дә Чәнубуну тәмсил едән һәм романтикләр, һәм реалистләр, һәм дә бир нөв орта мөвге тутан маарифчиләр о замана гәдәр лазыми сәвијјәдә гојулмамыш мөһтәшәм суаллара чаваб ахтарырлар: «Азәрбајчан һарадыр?»; «Азәрбајчан түрк милләти кимдир, јахуд кимләрдән ибарәтдир?», «Азәрбајчан түрк дили һансы дилдир?»

... Вә истәр һәмин суалларда, истәрсә дә һәмин суаллара верилән кифајәт гәдәр мүхтәлиф чавабларда Азәрбајчанын Шималы илә Чәнубу һеч заман бири дикәриндән ајрылмыр. Лакин ону да е'тираф едәк ки, милли дүшүнчәнин чох фәал олдуғу ХХ әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын Шималы илә Чәнубунун ваһид бир дәвләт тәркибиндә бирләшдирилмәси идејасы лазыми сәвијјәјә галдырылмамыш, бүтүн кәскинлији илә ирәли сүрүлмәмишдир.

Һеч шүбһәсиз, биринчи сәбәб о иди ки, мүхтәлиф дәвләтләрин тәркибиндә олмаларына бахмајараг, Азәрбајчанын Шималы илә Чәнубу арасында бүтүн XIX әср

боју, еләчә дә ХХ әсрин әввәлләриндә кәскин сәрһәд јох иди, кедиш – кәлиш, мүхтәлиф характерли инфор-масија, идеја мүбадиләләри үчүн хүсуси манеәләр гојулмамышды. Шималда јаранан әдәбијјат Чәнуба, Чәнубда јаранан әдәбијјат Шимала кифајәт гәдәр интен-сивликлә јайыла билирди. Азәрбајчан мәтбуаты һәм һәр ики Азәрбајчан үчүн јазырды, һәм дә һәр ики Азәрбајчанда охунурду (елә ки, Иран һөкүмәти «Молла Нәсрәддин»инин Чәнуба кечмәсинә мане олурду, журнал дәрһал өз е'тиразыны билдирди).

Икинчи сәбәб о иди ки, ХХ әсрин әввәлләриндә үмумән дүнја, о замана гәдәр көрүнмәјән бир сәвијјәдә мәдәни – мә'нәви, һәтта сијаси тәмас, үнсијјәт һәрәкаты кедирди, мүхтәлиф идејалар (идеолокијалар) дүнјадан кери галмыш рекионлара, мәмләкәтләрә белә јол таныб онларын халғларыны «тәмәддүн»ә, бејнәлхалг просесләрә гошурду. Азәрбајчан мүһитиндә (вә дүнјада кедән идеја – сијаси һәрәкатын тө'сири илә) формалашмыш фикир адамлары – мүтәфәккирләр, идеологлар јалныз Азәрбајчан миғјасында дејил, даһа кениш миғјасда (үмумтүрк, үмуммүсәлман, үмумшәрг...) дүшүнүрдүләр (мәсәлән, Әли бәј һүсәјнзадә)... Вә үчүнчү сәбәб о иди ки, Русија илә Иран арасында Азәрбајчан мәсәләси илә әлагәдар олдуғча мөһкәм, олдуғча «сәмими» бир ашлашма јаранмышды (сонралар һәмин «сәмимијјәт»и һеч совет идеолокијасы да зәдәләјә билмәди). Она көрә дә ајрылығда Шималда, јахуд ајрылығда Чәнубда мүстәгил Азәрбајчан дәвләтләри (мүвәтәти дә олса!) гурула билирди, анчаг Шималла Чәнубун бир

дөвләт тәркибиндә бирләшдирилмәси мүмкүн олмурду...

XX әсрин әввәлләриндә Шималда мәдәни – әдәби, сијаси тәфәккүрүн Чәнубла мүгајисәдә даһа ирәли чыхдығы, даһа мүрәккәб, даһа актуал проблемләр үзәриндә дүшүндүҗү шүбһәсиздир – бу, һәр шејдән әввәл, Русија илә Иранын о дөврдәки инкишаф сәвијјәси илә бағлы иди. Русија Гәрби Европадан кәлән чохјөнлү, чохмә'налы идеолокијалар үзәриндә баш сындырдығы илләрдә Иран һәлә дејәсән орта әсрләр һәјатынын схоластикасындан ајылмағ истәмирдди.

Лакин ичтимаи-сијаси һәјатын күтләви фәаллығы бахымындан Чәнуб Шималдан ирәлидә иди-Тәбриз мүхтәлиф шүарлар алтында дөјүшүр, халғ ингилабчыларынын (хүсусилә Сәттар ханла Бағыр ханын:) шәрәфинә һәм Чәнубда, һәм дә Шималда кәзәл әсәрләр јарадылырды (мәсәлән, М.Ә.Сабирин Сәттархана һәср олунмуш мәшһур ше'ри). Чәнубда ичтимаи-сијаси фәаллығын бир кәстәричиси дә Иран тәбәәси олан Азәрбајчан түркләринин Азәрбајчанын Шималы илә интенсив әлағәси иди. Бакыда нефт сәнајесинин инкишафы, бејнәлхалғ капиталын бураја ахыны вә ишчи гүввәсинә еһтијачын артмасы илә бағлы оларағ һағтында сәһбәт кәдән дөврдә минләрлә, һәтта он минләрлә Чәнублу Бакыја ахышмышды. Беләликлә, Бакы истәр-истәмәз һәр ики Азәрбајчанын сијаси-идеоложи, әдәби-мәдәни мәркәзинә чеврилир, һәр ики Азәрбајчанын (јә'ни мә'нәви бахымдан бүтөв Азәрбајчанын!) әдәбијјаты әсасән бурада јараныр, әдәби-идеоложи мүбаризәләр,

мүнагишәләр бир гајда оларағ бурада кедирди. Һәмин әдәбијјаты һәр ики Азәрбајчандан олан јазычылар, публисистләр, мүтәфәккирләр јарадырдылар.

Чәнубда күтләви дүшүнчәнин фәаллығы бә'зән вулгарлығы гәдәр кедирди-даһа чох рус либерализминә ујан, «әзәләси бошалан» Шималдан фәргли оларағ Чәнубда орта әсрләр максимализми өзүнү мүхтәлиф сәһләрдә кәстәрирди: бир тәрәфдән, Ирандан (Азәрбајчанын Чәнубундан) Загафгазијаја (Азәрбајчанын Шималына) мүхтәлиф дини тәригәтләр ихрач олунур, тәригәтчилији јаймагла мүхтәлиф бәд. әмәлләр тәрәдилирди (Ч.Мәмәдгулузадәнин «Өлүләр»индәки кими); диқәр тәрәфдән, Бакыја нефт мә'дәнләриндә ишләмәјә кәлмиш Чәнублу фәһләләр Шималдакылардан даһа фәал, даһа күтләви шәкилдә коммунист (социалист) идеолокијасыны «гәбул едиб» бејнәлмиләлчи ингилабчыја, дағыдычы гүввәјә чеврилирдиләр... Азәрбајчанын Чәнубундан олан чох гүввәтли шаирин (Мирзә Әли Мө'чүз Шәбүстәринин) ашағыдакы мисралары Шималдакы коммунист әдәбијјаты идеологлары тәрәфиндән совет дөврүндә чох тез-тез нүмунә кәтирилирди:

Тутағ Ленинин өтәјиндән,

Она пәнаһ апарағ...

Вә бир сыра сијаси-идеоложи, әдәби-бәдии материалларын системли өјрәнилмәси кәстәрир ки, XX әсрин әввәлләри Азәрбајчан әдәби-ичтимаи тәфәккүрүндә Чәнубун пајы Шималын пајындан аз дејил... Бу исә о демәкдир ки, милләтин гаршысына глобал проблемләр чыханда она Шимал бир чүр, Чәнуб исә башга чүр

реаксија вермәмиш, үмуми идеоложи, әдәби естетик мөвгедән чыхыш едилмиш, ваһид (үмуммилли) дүшүнчә мәдәнијјетиндә һәр ики Азәрбајчан үзви әлагәдә тәмсил олунмуш, бүтүн бунларын нәтичәси олараг бүтөв Азәрбајчан идејасы (әсасән, мә'нәви-мәдәни бахымдан!) формалашыб јајылмышдыр.

Вә Азәрбајчан сонракы илләрә бу чүр мә'нәви-мәдәни (вә мүәјјән гәдәр дә идеоложи!) бүтөвлүклә кедир.

Азәрбајчанын Шималында совет һакимијјәтинин гурулмасы (бу просесдә бир даһа хатырладырыг ки, Азәрбајчанын Чәнубундан олан күтлөләр фәал иштирак етмишдир), әслиндә Шимали Азәрбајчанын «гырмызы Русија» тәрәфиндән јенидән ишғалы өлкәнин һәм Шималында, һәм дә Чәнубунда әдәби-иçтимаи просесә әсаслы тә'сир кәстәрир... 20-чи илләрдән е'тибарән Азәрбајчанын Шималында «пролетар» әдәбијјаты, даһа кениш миғјасда «пролетар мәдәнијјәти» һәрәкатына рәвач верилди. Дүздүр, бу һәрәкат «јухары»дан тәшкил олунурду, лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, күтлөләр дә һәмин тәшкил олунмаја гаршы чидди мүғавимәт кәстәрмирдиләр. 30-чу илләрдә исә артыг «пролетар әдәбијјаты»нын идеоложи әсаслары һазырланмыш, ону гәбул етмәјән јазычылар мөһв едилмиш, әдәбијјат иши «үмумпролетар ишинин бир һиссәси»нә чеврилмишди. Вә беләликлә, Шималда әдәбијјат «коммунизм гуран Азәрбајчан халгы»нын образыны јаратды... 20-30-чу илләрдә Азәрбајчан фолклорунун хејли нүмунәләри дөвләтин хүсуси кәстәриши

илә топланыб нәшр едилмиш, јазылы әдәбијјат нүмунәләри тәртиб олунуб чап едилмишди... Вә Азәрбајчан совет әдәбијјаты јалныз совет идеолокијасындан чыхмыр, ејни заманда милли әдәби потенциалдан нәш'әт едирди... Азәрбајчан совет әдәбијјаты өзүнү Азәрбајчанын Чәнубундан тәчрид етмирди. Лакин һаггында сөһбәт кедән дөврдә һәлә «ајрылыг» мөвзусу Шималда (тәбии ки, Чәнубда да) кениш јајылмамышды, даһа чох совет Азәрбајчаны Иран Азәрбајчаны илә мүғажисә едилир, әдәби иçтимаи фикир совет Азәрбајчанын наилијјәтләрини Иран Азәрбајчанынын феодал керилијинә гаршы гојурду. Марағлы мөвзулардан бири дә Иранда (Чәнуби Азәрбајчанда) милли азадлыг һәрәкатынын тәсвиринә кениш јер ајрылмасы иди... Азәрбајчанын Чәнубунда исә иртича әдәби-иçтимаи просеси, демәк олар ки, дајандырды. Фарс шовинизми тәбиәти е'тибарилә ингилабчы халгы тамамилә тәрк-силаһ етмәк үчүн ән вулгар үсулларә әл атмагдан белә чәкинмәди. Лакин әдәби иçтимаи фикри тамамилә мөһв етмәк, халгын ирадәсини сындырмаг мүмкүн олмады...

Икинчи дүңја мүһарибәси дөврүндә Азәрбајчанын Шималы илә Чәнубу арасында бејнәлхалг зәрурәтдән доған әдәби-мәдәни әлагә јаранды: совет гошунлары ирәличәдән бағланмыш мүғавилә әсасында Ирана дахил олду ки, онларын ичәрсиндә Шималдан олан көркәмли шаирләр, јазычылар, журналистләр, елм, мәдәнијјәт, инчәсәнәт хадимләри вар иди. Чох кечмәди ки, Тәбриздә һәмин јарадычы гүввәләрин күчүнә әдәби-мәдәни мүһүт (һансы мәзмунда олурса-олсун!) бәрпа

едилди. Вә нәтичә е'тибарилә Азербайчанын Чәнубунда күчлү милли демократик һәрәкат башлады. XX әсрин әввәлләриндәкиндән фәргли олараг 40-чы илләрин һәрәкатынын өнүндә әсасән зијалылар, хүсуси илә әдәбијјат адамлары кедирдиләр. Һәрәкат өзүнүн бөјүк лидерини-С.Ч.Пишәвәрини, јүзләрлә милли дүшүнчә, тәфәккүр фәдаисини јетирди.

Үмумијјәтлә, 40-чы илләрдә Азербайчанын Чәнубунда баш верән мигјасы, кејфијјәти е'тибарилә мөһтәшәм ичтимаи-сијаси, мәнәви-идеоложи һәрәкат лазыми нәтичәни вермәсә дә, миллиетин тарихиндә ән азы ашағыдакы һадисәләрлә әламәтдар олду:

1. 20-30-чу илләрдә Азербайчанын Чәнубунда сөндүрүлмүш әдәби-мәдәни, идеоложи һәјат јенидән чанланды, аз јашамасына бахмајараг илк милли дәвләт јарадылды;

2. Шималда Чәнуба мараг күчләнди, әдәбијјатда Чәнуб мөвзусунун мигјасы кенишләнди;

3. 40-чы илләрин икинчи јарысында иртичанын тәғибиндән гачараг Азербайчанын Шималына көчән мұһачирләр (онлар Чәнубун көркәмли идеја, тәфәккүр саһибләри, гәләм әһли идиләр) Шималада Чәнубун мәнәви-әдәби образыны тәзәләдиләр...

40-чы илләрин сону 50-чи илләрин әввәлләриндән башлајараг Азербайчанын Шималында Чәнуб мөвзусу, әсасән, «ајрылыг», «һәсрәт», «фәраг» мотиви илә дигтәти чәкир... Дикәр мотивләр (Шималла Чәнубун сосиал-сијаси бахымдан мұгајисәси, Чәнубда милли азадлыға чағырыш вә с.) ја икинчи плана кечир, ја да

фактик олараг унудулур. Вә «ајрылыг», «һәсрәт», «фәраг»... мотиви, нә гәдәр гәрибә олса да, Азербайчанын Чәнубуну Шимал үчүн бир сыра һалларда идеаллашдырыр ки, фикримизчә, бунун ашағыдакы сәбәбләри олмушдур:

1) Чәнубдан Шимала мұһачирәт едән истәдадлы әдәбијјат, ичтимаи сијаси фикир адамлары (Б.Азәр-оғлу, Һ.Бүллури, М.Күлкүн, Ә.Тудә, С.Таһир...) өзләрини нә гәдәр доғма мұһитдә һисс етсәләр дә, јенә Чәнубун хиффәтини чәкирләр;

2) Азербайчанын Шималында хүсусилә 50-чи илләрин орталарындан башлајараг «совет әдәбијјаты» (јә'ни билаваситә совет идеолокијасынын тәзјиги, һөкмү илә јаранан әдәбијјат) тәдричән өз дәврүнү баша вурур, милли әдәбијјатда демократик, һуманист идејалар гәрарлашыр, кәлә-кәлә кениш мигјас алыр;

3) Азербайчанын Шималы илә Чәнубу арасында мөјјәнләшән кәскин сәрһәдләр Шималда әдәби-ичтимаи тәфәккүрдә нараһатлыг, бәдбинлик һиссләрини күчләндирир вә с.

60-70-чи илләрдә Азербайчанын Шималында елә бир шаир тапмаг мүмкүн дејил ки, Чәнуб мөвзусуна (әслиндә Чәнуб һәсрәтинә!) бир вә ја бир нечә ше'р һәср етмәсин. Һәмин ше'рләрдә Чәнуба интәһасыз бир мөһәббәтин, һүдудсуз бир севкинин мөвчудлуғуну көрүрүк. Хүсусилә II Дүнја мұһарибәси илләриндә Тәбриздә олмуш Шимали Азербайчан шаирләри, јазычылары, һаггында сөһбәт кедән мөвзуну конкрет образларла зәнжинләширир, реал, тәбии һиссләрин тәсви-

рини верирләр.

Мүһачир (Чәнублу) сөз усталары илә Шималда Чәнубун идеја-естетик тәәссуратыны, образыны јарадырлар... Лакин ону да гејд едәк ки, 40-50-чи илләрдән фәргли олараг, 60-70-чи илләрдә һәмин мүһачир шаирләр јарадычылыгларынын типолокијасы е'тибарилә өзләрини даһа чох Чәнублу дејил, Шималлы һисс едирләр.

Азәрбајчанын Шималында «ајрылыг», «һәсрәт», «фәраг»... поезијасыны (үмүмән әдәбијјатыны) јарданлар гыса бир дөврдә милли ичтимаи тәфәккүрдә онларла, һәтта јүзләрлә мүкәммәл образын гәрарлашмасына, мөвзунун јүксәк әдәби-бәдии, социал-фәлсәфи сәвијјә галхмасына наил олдулар. Һәмин образлардан, илк нөвбәдә, ашағыдакылары гејд етмәк лазым кәлир: «Араз», «ајры салынмыш ики гардаш», «ики саһил», «о тај-бу тај», («о тајлы-бу тајлы Азәрбајчан»), «Бакы-Тәбриз», «Худафәрин көрпүсү» («от басмыш көрпү»), «аман ајрылыг», «тиканлы мәфтилләр», «азад гушлар», «јарыја бөлүнмәк», «сәни мөндән ајыран», «гардашла гучаглашмаг», «көзү јоллара дикилмәк», «Шәһријар-Бәхтијар», «сәнә мөндән салам олсун», «гылынч кими араны кәсмәк», «јоллар багы», «нәләр чәкдим фәрагындан», «дилимиз, ганымыз бир», «сәнә гурбан», «араја шејтан кириб», «бизимки галмыш аллаһа», «каһ о тајы, каһ бу тајы өпән сөјүд ағачы», «уча дағлар бир-бирини көрүрләр» вә с. вә и.а.

Нүмунәләрин сајыны бир нечә дәфә артырмаг оларды, лакин, елә, билирик ки, бу да кифәјәтдир ки,

һаггында сөһтбәт кедән дөврдә милли әдәби-ичтимаи тәфәккүрдә (һәм бу тајда, һәм дә о тајда!) «ајрылыг», «һәсрәт», «фәраг»... идејасынын нә гәдәр кениш мигјаслы олмасы барәдә ајдын тәсәввүр јарансын. Бу исә һәм рус, јахуд совет, һәм дә Иран идеологларынын вахташыры Азәрбајчанын Шималы илә Чәнубунда јашајан халгы аз гала мүхтәлиф халглар кими тәгдим етмәјә чалышмаларына тутарлы чавабдыр. Азәрбајчан халгы «ајрылыг» проблемини бу чүр јүксәк фәлсәфи-естетик сәвијјә галдырырса, демәли, һәр һансы шовинист, бөлүчү идејанын ајаг тутуб јеримәси мүмкүн дејил.

60-70-чи илләрдә ичтимаи-сијаси, идеоложи абһаванын јумшалмасы илә Азәрбајчанын Шималында күкрәјән «Чәнуб һәсрәти»нә Азәрбајчанын Чәнубунда «Шимал» һәсрәти илә биринчи нөвбәдә Шәһријар чаваб верди:

**Гардаш, сәнә гурбан, бу саламы көтүрәрсән,
О гәһрәман елләрдә кәзәркән јетирәрсән,
Ордан да кәләндә бизә шадлыг кәтирәрсән-
Дејнән Дүмүрүл бүрчүнү дүшмән јыха билмәз,
Гардаш нә гәдәр јадлаша, јаддан чыха билмәз.
Ешгинлә көнүл көз јола дикмиш јары көзләр,
Көнлүм јар итирмишсә, ара, ахтары көзләр,
Дил сәбр еләјиб динмәсә дә, јалвары көзләр-
Ашиг көзүдүр чешмеји-Зәмзәм дә дејирләр,
Бичран одудур, нари-чәһәннәм дә дејирләр.
Бир күн олу ки, фатихә биз сағ-сәла веррик,
Дүнја һамы бир миллиәт олуб, гол-гола веррик,
Дүшмән дә мәһәббәт тапа, бизләр јола веррик-**

Гардаш, үзүнө һәсрәт олуб чәкмәм о күн аһ,
Халгы ода јандырмаға гојма, улу Аллах!

70-чи илләрин сону 80-чи илләрин әввәлләриндә Иранда баш верән ингилаби дәјишикликләр Азәрбајчанын Чәнубунда милли азадлыг һиссләрини һәрәкәтә кәтирди, ана дилиндә мәтбуат о замана гәдәр көрүнмәмиш бир вүс'әт алды-он илләр боју халгын дилиндә сыхылмыш өзүнүифадә енержиси бир нечә ил әрзиндә кур пүскүрдү... Азәрбајчанын Чәнубунда јаранан әдәбијјатын Шималда, Азәрбајчанын Шималында јаранан әдәбијјатын Чәнубда нәшри, јајылмасы, Азәрбајчанын Чәнубу илә Шималы арасында әдәби-мәдәни әлагәләрин кенишләнмәси бејнәлхалг гајдалардан ирәли кәлән (вә халгын чохиллик арзуларыны ифадә едән) бир зәрурәтә чеврилди. Сәрһәдләрин ачылмасы илә, «ајрылыг», «һәсрәт», «фәраг»... мөвзусу «вүсал» мөвзусуна кечди –Азәрбајчан шаирләри «ағлајан Араз»ын дејил, «күлән Араз»ын дастаныны јазмаға башладылар:

Күләк әсир, сојуг кәсир, Араз күлүр,
Гар әләнир көјдән јерә нарын-нарын...
Јох, гар дејил, асимандан нур төкүлүр,
Ахы илкин көрүшүдүр гардашларын...
Издиһамдыр Араз боју о тај, бу тај,
Көз јашлары јуварланыр хысын-хысын.
Атыр өзүн донмуш суја, үзә-үзә
Кәлир доғма гардашыны гучагласын...

(Һашым Тәрлан)

Азәрбајчанын Шималы илә Чәнубу арасында әдәби-мәдәни әлагәләрин интенсивләшдирилмәси, јени

сәвијјәгә галдырылмасы үчүн бу күн һәр чүр имкан вардыр –милли вәзифә исә һәммин имканлары популист шүарларла, иддиалы бәјанатларла мөһдудлашдырмаг јох, реаллашдырмагдан ибарәтдир ки, буну биздән халгымыын јалныз кечмиши дејил, кәләчәји дә тәләб едир.

1997

**ЧӘМАЛӘДДИН ӘФГАНИ,
ЈАХУД КЕРИ ГАЛМЫШ ШӘРГИН
ИРӘЛИ КЕТМИШ МҮТӘФӘККИРИ**

Орта әсрләрдин сонун, јени дөврүн әввәлләриндән е'тибарән дүнјанын технологи, ичтимаи-мәдәни, идеологи «таразлығ»ы гаршысы алынмаз бир сүр'әтлә позулмаға башлады – һәр чәһәтдән ирәли кетмиш Гәрбин һәр чәһәтдән кери галмыш Шәргә мүхтәлиф формаларда мүдахиләләри ону (Шәрги) тәдричән силкәләди, һәрәкәтә кәтирди. Вә Шәргин Гәрб гаршысында һејрәти, тәрәддүдләри, мүхтәлиф характерли реаксиялары кет-кедә даһа фәал бир шәкилдә тәзаһур етди ки, һәммин тәзаһурләрин ән мөһтәшәми, һеч шүбһәсиз, Чәмаләддин Әфганинин фәлсәфи-идеологи јарадычылығы иди –кери галмыш Шәрглә ирәли кетмиш Гәрбин јени дөврләки чохтәрәфли мүнәсибәтләринин тарихи характери ән объектив шәкилдә мәһз һәммин фәлсәфи-идеологи јарадычылығда өз ин'икасыны тапмышдыр.

Шејх Чәмаләддин Әсәдабади (Әфгани) түрк дүнјасынын јени дөврә јетирдији ән бөјүк мүтәфәккүрләрдән бири, бәлкә дә биринчиси олса да, онун јарадычылығы түрк дүнјасында диггәти һәлә јени-јени чәлб етмәјә башламышдыр. Чәмаләддин Әфгани бир Азәрбајчан түркү олдуғундан, тамамилә тәбиидир ки, бөјүк мүтәфәккүр һаггында илк арашдырмалар да мәһз Азәрбајчанда, профессор Шамил Гурбанов тәрәфиндән апарылмышдыр. Вә бундан сонра түрк дүнјасында Чәмаләддин Әфгани һаггында јазачағ һәр һансы тәдгигатчы, елә билирик ки, һәммин арашдырмаларсыз кечинә билмәјәчәкдир.

Чәмаләддин әфгани о мүтәфәккирләрдән олмушдур ки, өмрүнүн чохуну сәјаһәтләрдә, елми-фәлсәфи мубаһисәләрдә, идеја мүнәгишәләриндә кечирмиш, олдугча аз јазмышдыр. Јаздығларынын да чоху билаваситә шифаһи тәфәккүрүн мөһсулу олан мүрачиәтләрдән, јахуд бу вә ја дикәр актуал мәсәлә үзәриндә дүшүнчәләрдән ибарәтдир. Бөјүк мүтәфәккир мүхтәлиф өлкәләрдә јашамыш, мүхтәлиф дөвләтләрин башчылары (Иран шаһы, Түркијә султаны, Рус чары...) илә көрүшүб хүсусилә мүсәлман Шәргинин кәләчәји барәдә сөһбәтләр етмиш, истәр һәммин өлкәләрин, истәрсә дә Гәрбин бөјүк идеја-фикир адамлары илә мүхтәлиф мөвзуларда фәлсәфи полемикалар апармыш, өзүнүн ја билваситә, ја да билаваситә идеја давамчыларыны јетишдирмишдир. Она көрә дә Чәмаләддин Әфганинин фәлсәфи-идеологи јарадычылығы барәдә данышаркән мүтәфәккирин јалныз әсәрләриндән ыхыш етмәклә кифајәтләнмәк олмаз, онун тәләбәләриндә јашајан «руһ»уну да диндирмәк лазым кәлир. Чүнки јени дөврүн бөјүк мүсәлман философунун XIX әсрин икинчи јарысында тәблиғ еләдији идејаларын чоху XX әсрин әввәлләриндә (јени тарихи шәраитдә!) мүсәлман Шәргиндә кениш јајыларағ ичтимаи-сијаси просесләрә әһәмийјәтли (һәтта демәк олар ки, һәлледици!) тәкан вермишдир ки, һәммин идејалардан мүһүмү «милли вәһдәт фәлсәфәси»дир.

Әсасән панислаμισ тими танынан, чох һалларда панислаμισмин баниси сајылан Чәмаләддин Әфганинин ејни заманда «мили вәһдәт фәлсәфәси»нин мүәллифи кими мөшһурлашмасы нәдән ирәли кәлирди? –суалына чаваб вермәк о гәдәр дә чәтин дејил. Мә'лум олдуғу

кими, јени дөврдә (XVII әсрдән сонра) мүсәлман Шәргиндә апарычы идеолокија мүсәлманчылыг, јахуд, үммәтчилик иди, дикәр идеолокијалар һәмин идеолокијадан чыхырды, истәр-истәмәз онун «семантика»сыны дашыјырды. Чәмаләддин Әфганинин бөјүклүјү онда олду ки, белә бир дөврдә «милли вәһдәт фәлсәфәси»ни чоһ чәсарәтлә ирәли сүрүб һәр бир мүсәлманын ејни заманда бир түрк, фарс, әрәб, јахуд һинд олдуғуну деди... Бөјүк мүтәфәккир «Милли вәһдәт фәлсәфәси вә дил бирлијинин һәгиги маһијјәти» адлы фәлсәфи трактатында кәстәрирди ки, һәр бир инсан бир гәбилә вәһдәти ичиндә өз варлығыны тапыр. Бу ичтимаи варлығын, коллективин һәјат руһу мүтләг јахынлыгдыр. Бу мүтләг јахынлыг мүхтәлиф инсанларын топлусундан ибарәт олан гәбиләни (тајфаны) вадар едир ки, һамы бир нәфәр кими өз мәнәфејини тә'мин етмәк үчүн бүтүн бачарығындан истифадә етсин, үмуми тәһлүкәни һамы илә бирликдә әл-әлә верәрәк арадан кәтүрсүн, дикәр гәбиләләрлә бирликдә јолдашлыг етсин, һәмишә өз тајфасына хош күзәран вә мүвәффәгијјәт ахтарсын. Сонра бу вәһдәт гәбилә бирлијинә, о да ваһид милләтә кәтириб чыхарыр.

Көрүндүјү кими, бурада халгы, милләти тәшкил едән факторлар ичәрисиндә нә дин, нә дә дил факторундан бәһс едилмир, даһа чоһ ичтимаи-мә'нәви бирликдән сөһбәт кедир. Гәрбдә бу сәвијјәли фәлсәфи мулаһизәләр XVIII әсрдән сөјләнмәјә башланмышдыр (И.Г.Бердер, И.Кант, К.В.Һекел). Шәрг философу үчүнсә һәмин мулаһизәләр XIX әсрдә дә кифәјәт гәдәр бөјүк дүшүнчә орижиналлығы, шәхси чәсарәт тәләб едирди.

Һәм Шәрг, һәм дә Гәрб чәмијјәтинин әсасларына јахшы бәләд олан Чәмаләддин Әфгани Шәргин Гәрбдән кери галмасынын сәбәбини биринчисинин фәлсәфи тәфәккүрдән кери галмасында көрүр... Вә дејир: «Бир милләтдә фәлсәфә јохдурса, әкәр о милләтин һамысы алим олса да, о милләтдә елмләр интишар тапа билмәз вә һәмин милләт ајры-ајры елмләрдән лазыми нәтичә чыхармагда чәтинлик чәкәр. Османлы дөвләти, еләчә дә Мисир 60 илдир ки, елмләрин тә'лими үчүн мәктәпләр ачмышдыр вә һәлә дә ондан бир хејир кәтүрмәмишдир...» Чәмаләддин Әфганинин фикринчә, фәлсәфә (!) олмајан јердә һеч нә јохдур —«фәлсәфи руһа малик олан бир милләтдә ајры-ајры елмләр олмаса да, шүбһәсиз, һәмин фәлсәфи руһ милләти башга елмләрә јијәләнмәјә вадар едәчәк...» Мәсәлән, «исламын илк дөврләриндә мүсәлманлар һеч бир елмә малик дејилдиләр (јә'гин ки, сөһбәт әрәбләрдән кедир-Н.Ч). Анчаг ислам дәјанәти учундан онларда әмәлә кәлән фәлсәфи руһ васитәсилә дүнја вә инсан һаггында мүбаһисәләрә башладылар».

Орта әсрләрин сону, јени дөврүн әввәлләриндән е'тибарән мүсәлман Шәргиндә дини идеолокија Гәрблә-Гәрб тәфәккүр тәрзи илә үз-үзә дајанмалы олду. Вә һә-мин идеолокијадан тәләб олунду ки, Гәрбин нә үчүн инкишаф едиб Шәрги әсарәт алтына алдығы, Шәргин исә кет-кәдә даһа чоһ әсарәт алтына дүшдүјүнү изаһ етсин... Ислам идеологлары һәмин тәләбата чаваб вермәк имканына малик дејилдиләр, она көрә дә белә бир тәсәввүр (миф!) јаратмаға чалышырдылар ки, Гәрбин Шәргә гаршы истифадә етдији «тәчәвүз» методлары гејри-етик методлардыр. Гәрб үмумијјәтлә әхлаг-

сызлыг мөнбөјидир... Чөмалөддин Әфгани бу чүр асан жол (миф жаратмаг жолу!) тутмаг истәмөди —о гәбул етди ки, Шәрг халглары Гәрб халгларындан кери галмышдыр. Вә бу, иддиалы Шәргин философу үчүн бөјүк гөлөбә иди...

Һәмин «гөлөбә»дән (әслиндә, мәглүбйјәтдән!) сонра Чөмалөддин Әфгани белә бир суала чаваб вермәли иди ки, Шәргин кери галмасында Ислам дининин күнаһы, јахүд Гәрбин ирәли кетмәсиндә Христиан дининин хидмәти нәдән ибарәтдир?... Бөјүк мүтәфәккир мүхтәлиф тарихи фактлара әсасланараг көстөрү ки, «истәр мүсәлман, истәр христиан вә ја бутпәрәст олсун, фәрги јохдур, бу дини тәрбијә саһәсиндә бүтүн милләтләрин әввәлки барбарлыгдан гуртулуб даһа габагчыл бир мөдәнијјәт сәвијјәсинә доғру ирәлиләдикләрини инкар етмәк дә мүмкүн дејилдир». Вә беләликлә мүхтәлиф мәншәли халглар арасында кифәјәт гәдәр угурла јайылан динләр, о чүмлөдөн дә ислам дини илк дөврлөрдә күчлү фәлсәфи руһа малик олдуғу һалда, сонралар (көрүнүр, орта әсрләрин сонларында), философуи фикринчә, анти-фәлсәфи мөзмүн кәсб етмәјә, һәтта вичдан азадлыгына (фәлсәфәни!) боғмаға, емләри симасызлашдырмаға башлады. Она көрә дә Чөмалөддин Әфгани Шәргин кери галмасынын сәбәбини исламда дејил, «чаһил тәфсирчиләрин ислама етдикләри әлавәләр»дә көрүр. Чүнки «елмә вә мөдәнијјәтә ән јахын вә ән доғма дин ислам динидир, елм вә маарифин инкишафы илә ислам гануналары арасында һеч бир зиддијјәт јохдур». Һөччәтүл-ислам Гәззали дејирди: «Ислам дининин һәндәсә вә фәлсәфә емләринә, елчә дә төбиәт гануналарына зидд әнн едән шәхс исламын чаһил вә

надан достудур вә бу чаһил вә надан достун зәрәри зындыглардан вә ислам дүшмәнләринин зәрәриндән даһа чождур». Мүсәлман Шәргиндә «мәнтиг елмини һәр кәс ејрәнмәлидир ки, һәгигәти јаландан, дүзү әјриден сечә билсин. Һалбуки бизим мүсәлман мәнтигчиләринин башы мөвһуматла вә бош-бош шејләрлә долудур. Буналарын тәфәккүрү илә авамларын тәфәккүрү арасында һеч бир фәрг јохдур».

Үмумијјәтлә, һәр шејдән әввәл, иудаизм, буддизм вә христианлыгдан фәргли олараг ислам дүнјанын даһа ағыллы дөврүндә, јә'ни, зөканын (фәлсәфәнин) ибтидан инамлары, мифолокијаны сыхышдырдыгы бир дөврдә формалашдығына көрә әввәлки дүнја динләриндән даһа чох фәлсәфи олмушдур; икинчиси, ислам һәм тәшәккүл-формалашма, һәм дә јайылма-мәнүмсәнилмә (ичтимаи шуура јијәләнмә) просесиндә әввәлки динләрин, дүнјакөрүшләрин прогрессия тәсирини өз үзриндә һисс етдији үчүн дүнјаја һәмин динләрдән, дүнјакөрүшләрдән даһа ачыг олмуш, фикир плүрализминә кифәјәт гәдәр кениш имкан вермишдир; үчүнчүсү, мүхтәлиф етник мәншәјә, этнопсихолокија вә етник дүнјакөрүшләринә мәнсүб халглар (әрәбләр, фарслар, түркләр вә б.) тәрәфиндән бир нечә әср әрзиндә (вә ислама гәдәрки зәнкин дүшүнчә мөдәнијјәти әсасында!) гәбул едилән ислам истәр-истәмәз чевик тәфәккүр мүһитләри илә һесаблашмалы олмушдур...

Чөмалөддин Әфгани муһафизәкар ислам руһаниләриндән, «философ»ларындан фәргли олараг, мүсәлман Шәргинин (үмумән Шәргин!) Гәрб елими, мөдәнијјәти, һөјәт тәрзи гаршысына чәсарәтлә чыхмасыны төләб едирди. Шәрг дөвләтләринин деспот һөкмдарына

мәсләһәт көрүрдү ки, дәвләтин идарә олунамасында демократияҗа шәраит җаратсынлар, халгын тәбии тарихи истеҗадыны богмасынлар... Бөјүк мүтәфәккирин өмрүнүн сонраларында Истанбулуң Баби-али зинданындан иранлы һәммәсләкләринә җаздыгы сон мәктубунда көстәрдиҗи кими, онун сөзүнә бахан олмады: «... Әддикләримн бичәммәдим, бәсләдијим арзулара чатаммадым. Гәддарлыг ғылынчы гоҗмады ки, Шәрг халгларынын оҗанмасыны көрәм. Чәһаләтин мәнфур әли имкан вермәди ки, халгларын азадлыг дејән сәсини ешидем... Мәним фәјдалы төклифләримдән һеч бири Шәрг мүстәбидләринин гулагына кирмәди». Бунунла белә Чәмаләддин Әфгани Шәрг халгларынын өз истеҗадлары еҗтибарилә Гәрб халгларындан һеч дә кери галмадыгларына әмин иди—Шәрг халглары ичәрисиндә дә ән чоҳ Иран халгына инанырды: «Мән һәгигәтән инанырам ки, Иран халгы фөвгәләдә тәбии истеҗад вә зөвгә маликдир. Иран халгы башга Асия халгларындан даһа чоҳ төрәгги вә инкишафа лајигдир. Иран милләтинин парлаг әдәби вә фәлсәфи тарихи онлары башга мүсәлман халгларындан фәргләндирир. Иранлыларын һејирһаһ вә инсанпәрвәрлик мәфжурәләри башга халглардан даһа күчлүдүр». һачы Мөстан Дагыстанияҗә мәктубунда бөјүк мүтәфәккир җазыр: «Иранлыларын сијасәтиндә вә сөз сәнәтиндә мәһарәтләри вардыр, лакин онлар алими-биәмәддиләр. Әкәр сөз-сөһбәтә сәрф етдикләри гүввәнин жүздә бирини ишә сәрф етсәјдиләр, Иран инди төрәгги, гүввәт, сәрвәт, әзәмәт бахымындан бөјүк дәвләтләр чәркәсиндә дајанмышды».

Чәмаләддин Әфгани Шәргин Гәрбдән кери галмасынын сәбәбини деспотизмдә, јухарыдан ашағы зүлмдә,

әдаләтин, инсафын, мүрвәтин олмамасында көрүр. Вә Дагыстанияҗә мәктубунда даһа сонра җазыр: «Мәним мөһтәрәм достум, бу мәктубда җаздыгларым Иранын индики вәзијјәтинә аиддир. Гејд етмәдијим шејләри дә бу минвалла мүгајисә едә биләрсиниз, тәки бизим мәмләкәтин бүтүн мүсибәтләринин сәбәбинин зүлм олдугу сизә ајдын олсун». Бөјүк мүтәфәккир ону да әләвә едир ки, әкәр Османлы дәвләти Боснијада, һерсоговинада вә Болгарыстанда әдаләтли вә инсафлы дәвләт кими танынмыш олсајды, о өлкәләр Османлы сәлтәнәти төркибиндә галарды...

Чәмаләддин Әфгани мүсәлман халгларынын һәм идеја-мәһәви вәһдәтиндән, һәм дә онларын этнолингвистик мүхтәлифлијиндән данышырды. Мүсәлман Лүтери Гәрб журналистләриндән бириндә вердиҗи мүсаһибәдә дејирди ки, «мүсәлман халглары өз араларындакы ихтилафлара бахмајараг бир-бири илә о дәрәчәдә бирләшмишләр ки, бир өлкәдә кедән ислаһат, сөзсүз, диқәр мүсәлман өлкәләриндә дә өз тәҗрибинә бурахаҗадыр. Иранлыларын јени мәдәнијјәти гәбул етмәјә вә ону јајмаға зәммини вә күчләри вардыр. Буна көрә дә Иранда кедән ислаһат вә дәјишикликләр тезликлә диқәр мүсәлман өлкәләриндә дә тәҗир едәчәкдир». Ислам Шәргинин Гәрб мәдәнијјәтини гәбул етмәсиндә дә Иранын хүсуси рол ојнаҗаҗағы фикри Чәмаләддин Әфганинин Иран чәмијјәтинин потенциал прогрессивлијинә дәрин инамынын нәтичәси иди. Көрүнүр, һәмин фикрин мејдана чыхмасынын бир сәбәби дә о иди ки, Иран Түркиядән вә әрәб өлкәләриндән фәргли олараг мүхтәлиф мүсәлман халгларынын бирликдә јашадыглары, милли мөһдудлуғдан узаг бир мәмләкәт иди.

Бөжүк мүтөфөккир, жухарыда гејд олундугу кими, мүсөлман Шөргиндө илк дөфө «милли вөһдөт фөлсө-фөси»ни дини бирлик сһкамына гаршы гојмагла кифај-өтлөнмир, һөмин фөлсөфөнин кифөјөт гөдөр мүфөссөл шөрһини верир. «Милли вөһдөт фөлсөфөси вө дил бирлијинин һөгиги маһијәти» трактатында јазыр: «Һеч шүбһә јохдур ки, дил бирлији, јө'ни милли бирлик дини бирликдөн даһа мөһкөм вө сабитдир. Чүнки дил аз мүддөт әрзиндө дөјишмөји вө башгасы илә өвөз олунмагы гөбул етмир. Дин исө белә дејил. Тарих көстөрир ки, ејни дилдө данышан бир милләт мин ил әрзиндө өз дилинә чидди хөләл кәтирмөдөн динини дөјишир, башгасы илә өвөз едир.

Буна көрө дө дил бирлијиндөн јаранап өләгө вө итифагын тө'сири дини өләгөләрин тө'сириндөн даһа күчлүдүр». Үмумијјәтлә, Чөмалөддин Әфгани дилин фөлсөфи маһијәти барөдө һөнки мүсөлман дүнјасы, бүтөвлүкдө дүнја үчүн мараглы (вө орижинал!) мүлаһизөлөр сөјләмишидир. һөмин мүлаһизөләрин әсасы ондан ибарөтдир ки, «дил бирлији олмаса, милли вөһдөтин һөгиги маһијәти вө һөјат күчү ола билмөз... О, мүхтәлиф мөзһәбө гуллуғ едөн тајфалары, мүхтәлиф арзуларла јашајан гөбиләлөри ваһид бир милләт бајрагы алтына сөслөјөн, онларын күчүнү-гүввәсини бирләшдириб бир мөсәдө јөнөлдөн, ичтимаи гүсурлары бирликдө дөф етмөјө, милли чөтинликләри бирликдө арадан галдырмага чалышан, үмумхалг сөадөтино наил олмаг, мүсөбөт вө бөдбөхтликләрдөн ничат јоллары арајыб тапмаг үчүн һамыны јөкдил, һәмрә'ј олмага дө'вөт едөн, көзөл јашајышдан ибарөт тәзә һөјата говушдуран, вө-төндашларын әјинләринә истиглал дону кејдирөн әсас

васитәдир». Бөјүк Шөрг философу сонра көстөрир ки, «дил бирлији бүтүн бу мөзијјәтләрә анчаг о заман саһиб ола биләр ки, ајры-ајры фөрдләрин дилиндөн төшөккүл тапмыш милли дилин горунмасы вө зөнкин-лөшмөси үчүн лазым олан һәр шеј едилсин. Милләтин ајры-ајры төбөгөләринин ифадө вө истифадөси үчүн мөһтач олдуғу бүтүн истилаһлары вө көлмәләри аһәнк-дарлыгла тө'мин едө билмөјөн дил о милләтин фөрдләрини төфригөдөн гуртарыб онларын бирлијини јарада билмөз... Әкәр бу төбөгөлөр һәр һансы бир милләтдө мөвчуд олмаса, өлбөттө, о милләтин фөрдләри арасында мөишөт вө һөјати әһәмијјәтли өләгөлөр кет-кедө гырлар вө милләт мөһв олар. Нәтичәдө о милләтин үзвләри диқәр милләтә бирләшөр...». Вө нөһәјәт Чөмалөддин Әфгани ону да гејд едир ки, «сел вө маариф өкәр милләтин өз ана дилиндө төдрис олунурса, онларын өјрөнилмәси даһа асан олар, бејиниләрө даһа тез һөкк едиләр, даһа кеч унудулар, елмләрин дөгиглијинә даһа артыг вағиф олунар... Буидан өләвө мөдәнијјәтин тө'сиси, милләттин мөһкөмлөнмөси вө милли бирлијин давамы үчүн вәчибдир ки, о милләтин мүхтәлиф төбөгөләри али төбөгөнин өјрөндји мө'луматлардан бөһрөсиз галмасын, фајда вермөји, фејзә јетмөји һөјат төлабаты кими гөбул етсин...»

Көрүндүјү кими, Чөмалөддин Әфганинин «милли дил», јахуд «дил бирлији» барөдөки мүлаһизөлөри онун «милли вөһдөт фөлсөфөси»нин билаваситә давамы олуб, мүсөлман Шөргинин тарихи реаллыгына әсасланыр. Вө бу сөзләри бөјүк мүтөфөккирин етик көрүшләри, даһа доғрусу, етика фөлсөфөси барөдө дө демөк мүмкүндүр. Чөмалөддин Әфгани чөмијјәтин инкиша-

фында тә'лим-тәрбијәнин, мәктәбин ролуну үмумийјәтлө жүксәк гижмәтлөндирсә дә, белә бир фикир сөйләјир ки, «мүсәлманлар тә'лим-тәрбијәдән һеч бир һејир көрмүрләр. Мәсәлән, онлар һәһв елмини өјрәнмәклә мәшгул олурлар. Нәһв елминдән мәгсәд дә будур ки, әрәб сөзләрини дүзкүн јазыб-охумагы өјрәнсинләр. Һалбуки бизим зәманәмиздә мүсәлман алимләри нәһв елмини сон мәгсәд вә гајә кими гаршыларына гојмушлар вә узун илләр боју бу елм һаггында «философчасына», фајдасыз тәдгигатлар апарырлар. Нәтичәдә әрәб дилиндә нә дүзкүн јазә билирләр, нә дә дүзкүн охуја билирләр. Әслиндә, ону һеч баша дүшмүрләр...» Бејүк мүтәфәккир әминдир ки, «мүсәлман әләминин тәнәззүлү, позуглуғу әввәлчә дин башчыларында, үләмаларда әмәлә кәлмиш, сонра үммәтә сирајәт етмишдир». Она көрә дә тәбии ки, мүсәлман Шәргиндә тә'лим – тәрбијә ишини јухарыдан башламаг лазым кәлирди, алим үләмалары фәлсәфи тәфәккүрдән мәһрум бир мәмләкәтин үммәтиги тәрбијә етмәк мүмкүн дејилди... Чүнки «инсандә инсанлыг ојадан, инсан ләјагәтини бәјан едән, инсаны доғру јола истиғамәтлөндирән фәлсәфәдир. Мә'нән тәнәззүлә утрајан милләтин, һәр шәјдән әввәл, фәлсәфи руһу зәрәр чәкир, бундан сонра ајры – ајры елмләри вә әдәб-әркан гајдалары тамам јох олуб арадан чыхыр». Һәмин мүләһизәсиндә Чәмәләддин Әфгани, фактики олараг «әхлагын диндән асылы олмадығыны, мә'нәвијат ганунларынын дини еһкамлардан торәмәдијини» сөйләјән И.Кантын әхлаг фәлсәфәсинә јахынлашырды. Вә үмумийјәтлө, бир сыра мүгајисәләр Шәрг философунаун өзүндән бир әср әввәл јашамыш Гәрб философундан ја билаваситә, ја да долајысы

илә өјрәндији гәнаәтинә кәлмәјә һәр чүр әсас верир.

Чәмәләддин Әфганинин мүсәлман Шәргини тәнәззүлдән хилас етмәк угрунда апардыгы идеја мүбаризәси XIX әсрин сону XX әсрин әввәләриндә јалныз давам етдирилмәди, һәм дә даһа да кенишләнди – әсасы Чәмәләддин Әфгани тәрәфиндән гојулмуш идејалар XX әсрин әввәлләринин (јени тарихи шәраитин!) мүтәфәккирләри тәрәфиндән ашагыдакы шәкилдә үмумиләшдирилди: миллиләшмәли, исламлашмәли, мүасирләшмәли... Шәргин тәнәззүлдән хилас етмәјин бу мәшһур формулу кәркин фәлсәфи-идеоложи ахтарышлар процесиндә мүәјјәнләшмишди ки, һәмин процесин мәнбәјиндә мүсәлман Шәргинин бејүк мүтәфәккири Чәмәләддин Әфганинин сөзүн кениш мә'насында ингилаби тәфәккүрүнүн дајандығыны сөйләмәк үчүн, елә билирик ки, һәр чүр әсас мөвчуддур.

Вә гејд етмәк лазымдыр ки,, Түркијәдә, әрәб өлкәләриндә, хүсусилә, Иранда XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә, һәтта сонралар да, бүтүн милли һәрәкатларын идеоложи әсасында биринчи нөвбәдә мәһз Чәмәләддин Әфганинин фәлсәфәси дајанырды. Түркчүлүк дүшүнчәсинин илк бејүк тәрәннүмчүләриндән Мәммәд Әмин Јурдагул демишди ки, «мәни о (Чәмәләддин Әфгани-Н.Ч) јоғурмушдур. Әкәр руһларын сонсузлуғу вә өлмәзлии варса, дејәрдим ки, о, вүчудунун өтләрини, сүмүкләрини торпага бурахмышса, руһуну да мәнә әрмәган етмишдир. Чәмәләддинин руһу мәнәдә јашајыр». Чәмәләддин Әфганинин руһу јалныз:

Мән бир түркәм, диним, чинсим улудур,

Синәм, өзүм атәш илә долудур,

–дејән Мәммәд Әмин Јурдагулда дејил, профессор Ша-

мил Гурбановун доғру көстәрдији кими, мүсөлман Шәргинин бөјүк идеологлары Мәммәд Акифдә, Исмајыл бәј Гаспралыда, Зија Көјалпда, Әли бәј Хүсејн-задәдә, Әһмәд бәј Ағајевдә, Мөһәммәд Әмин Рәсулзадә вә башгаларында да бу вә ја дикәр шәкилдә јашајырды. Бөјүк мүтәфәккирин руһу бу күн дә јашајыр—һәр биримиздә, аз вә ја чох дәрәчәдә....

2000

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ» АНЛАЈЫШЫНЫН ФОРМАЛАШМАСЫ ТАРИХИНДӘН

«Азәрбајчан дили» анлајышынын формалашмасы тарихи, тамамилә тәбиидир ки, Азәрбајчан дилинин тәшәккүлү тарихи илә билаваситә әлағәдарлыр, бунула белә «Азәрбајчан дили» ифадә—термини чох сонралар—XX әсрин 30-чу илләриндән ардычыл шәкилдә (вә күтләви олараг!) ишләнмәјә башламышдыр.

Мә’лум олдуғу кими, Азәрбајчан дили, јахуд Азәрбајчан түркчәси үмүмтүрк дилинин тарихи—чографи тәһәүрләриндән биридир. Вә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили дә дахил олмагла бири дикәриндән мүхтәлиф сөвијјәләрдә фәргләнән түрк дилләри XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләринә гәдәр әсасән «түрк дили» адланмышдыр—бунун ашағыдакы сәбәбләри мөвчуд иди:

1) түрк дилләринин диференсiasијасы о гәдәр дә дәрин дејилди, она көрә дә түрк дилләри нәинки «харич»дән, һәтта «дахил»дән дә бүтөв бир дил кими тәсәввүр едилирди;

2) XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә түрк дунјасында түркчүлүк, јахуд үмүмтүрк милләтчилији идеяларынын тәшәккүл тапыб јайылмасы үмүмән түркләрдән, бүтөвлүкдә түрк дилиндән данышмаға даһа чох әсас верирди.

Үмүмтүрк дили, мүәјјән диалект диференсiasијасы-

ны нэзэрэ алмасаг, I миниллийн сону II миниллийн өв-
вэллэринэ гэдэр мөвчуд олмуш, бундан сонра түркчэнин
рекионал тэзэхүр формалары тэшэккүл тапмышдыр:
Шэрг, жахуд карлуг түркчэси, Шимал-Гэрб, жахуд гыпчаг
түркчэси, Чөнуб-Гэрб, жахуд огуз түркчэси.

Чөнуб-Гэрб, жахуд огуз түркчэси II миниллийн ор-
таларындан сонра түркмән, Азэрбајчан вэ Түркијэ
түркчөлэринэ ајрылыр. Бу диллэрин дифференсиасија сө-
вүјјөси XVII-XVIII эсрлэрдэн, артыг мүстэгил диллэр ол-
дугуну демөјө имкан верир... «Короглу» эпосунда (сөһбөт
Азэрбајчан «Короглу»сундан кедир) Азэрбајчан түрк-
чэси илэ Түркијэ түркчэсинин бир-бириндэн фэрглен-
дијини көстэрэн мараглы бир факт-эпизод мөвчудур:...
Истамбула кэлэн Короглу бир эфэндијэ-мирзэјэ хотка-
рын дилиндэн белэ бир намэ јаздырмаг истэјир ки, «бу
намэни сэнэ верэн адам мэним чавушумдур. Мэним ба-
рикаһымда мэнэ олан һөрмэт көрөк она да ола». Лакин
эфэнди көрүр ки, Короглу дүз адама охшамыр, она көрө
дэ јазыр: «Никар ханым, бу адам гулдурдур. Ораја чатчаг
тугуб асдырарсан!». Короглу эфэндинин көзлэмэдији
һалда кағыз бахыб дејир: «Сэн елэ билмэ ки, мэн савад-
сызам. Мэн ледим сэн јазасан ки, сизин дилиниздэ олсун.
Ал дүзэлт!».

Короглу «сизин дилиниздэ» десдикдэ Түркијэ түркчэ-
синин, даһа доғрусу, Истамбул шивэсини нэзэрдэ тугур-
ду... Лакин XVI эсрдэ олдугу кими XVII-XVIII эсрлэрдэ
дэ нэ Азэрбајчан, нэ дэ Түркијэ түркчэсинин хүсуси ады
јох иди—һөр ики дил садэчэ олараг «түрк дили» адланыр-
ды.

Азэрбајчанын Шималынын Русија тэрэфиндэн ишға-
лындан сонра һөмин рекионда јашајан түрклэр рус мән-
бөлэриндэ, әсасэн, «Загафгазија түрклэри, јахуд татар-
лары», онларын дил исэ «Загафгазија түрклэринин, ја-
худ татарларынын дили» адландырылмаға башлајыр. Һө-
мин адландырма модел-методу хүсуси ады олмајан бүтүн
түрклэрэ тэтбиг едилир: Сибир түрклэри, јахуд татарла-
ры; Крым түрклэри, јахуд татарлары; Казан түрклэри, ја-
худ татарлары вэ с. Умумијјэтлэ, рус (онун ардынча Гэрб)
мәнбөлэри түрк диллэрини, диалектлэрини бир-бириндэн
ајырмаға чөһд етдији һалда Шэрг мәнбөлэри ән'әнэви
олага һөмишэ бүтөв бир түрк дили барэдэ да-
нышмышдыр. Бу да Гэрб илэ Шэргин тэсөввүрүндэ дил
анлајышынын фэргли олмасы илэ әлагэдар иди.

Гејд етмөк лазымдыр ки, мүхтәлиф сијаси-идеоложи
чөһдлэрэ бахмајараг, XIX эср боју нэ елми-түрколожи,
нэ дэ ичтимаи-күтләви тэфәккүрдэ Азэрбајчан дили
мүстэгил бир дил олараг дөрк едилмэмши, әсасэн
үмүмтүрк дилинин диалекти, јахуд шивэси сажылмышдыр.
Мүасир түрколокијанын баниси Мирзэ Казым бөј «Үму-
ми грамматика»сында түрк дилинин Азэрбајчан шивэ-
синдэн (адирбиджанское наречие турецко-татарского язы-
ка) бөһс едир. Вэ онун ардынча нөшр едилэн грамматика
китабларында да, демөк олар ки, һөмин ән'әнэ давам ет-
дирилир; мәсәлә: Т.Макаров. Татарская грамматика кав-
казского наречия, Тифлис, 1848; Л.З.Будагов. Практиче-
ское руководство турецко-татарского адербиджанского на-
речия, Москва, 1857; Учебник татарско-адербиджанского
наречия, составленный учителем Отделения Восточных
Языков при Новочеркасской гимназии Мирзою Абдуль-

Хасан-Бекон Визировым, СПб, 1861 вә с.

Беләликлә, XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләринә гәдәр «Азәрбајчан дили» аңлајышы ејни моделлә, лакин ашағьдакы мұхтәлиф тәзәһүр формаларында верилир:

Гағғаз	түрк	дили
Зағағғазия	татар	
Азәрбајчан	түрк-татар	ләһчәси

Азәрбајчан Демократик Чүмһуријәтинин дөврүндә дөвләт дили рәсми оларағ сәдәчә «түрк дили» (тюркский язык) е'лан едилир. (бах: Азербайджанская Республика. Документы и материалы 1918-1920 гг., стр. 18). Бунуңла белә русдилли сәнәдләрдә мөһз XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән Азәрбајчан түркчәси «тюркский язык», Түркијә түркчәси исә «турецкий язык» адланмаға башлајыр.

Азәрбајчан дилинин мүстәғил бир дил оларағ дәрк едилмәсинә ашағьдакы ичтимаи-сијаси просесләр әһәмијјәтли тәкан верир:

- 1) Азәрбајчан халғынын өзүнәмәхсус сијаси-идеоложи марағларынын мејдана чыхмасы илә әлағәдар онун түрк дүңјасынцан «тәчрид» олунмасы;
- 2) Совет социалист идеоложијасынын тә'сири алтында һәмин «тәчридолунма»нын даһа да дәринләшмәси;
- 3) Дөвләтчилик дүшүнчәсинин формалашмасы.

30-чу илләрин орталарындан мәркәзин (Москва-нын) хүсуси кәстәриши илә «Азәрбајчан дили» ифадә-термини ишләдилмәјә башлајыр. һәмин кәстәриш елә бир мүрәккәб ичтимаи-сијаси шәраитдә верилир ки, она

республика ичтимаијјәтинин реаксијасынын нечә олдуғу барәдә данышмағ чәтиндир. Лакин 80-чи илләрин сону 90-чы илләрин әввәлләриндән е'тибарән «түрк дили»нин «Азәрбајчан дили» илә әвәз олунмасы репресија һадисәси кими гијмәтләндирилмәјә башлады... Бунуңла белә Азәрбајчан чөмијјәтиндә социал еһтираслар сојудуғча артығ бөјүк ишләнмә тарихи олан «Азәрбајчан дили» ифадә-термининә гаршы е'тиразлар да кет-келә зәифләди.

2000

АЗЭРБАЙҶАН ӨДӨБИЈАТЫ: СОН ГҮЗ ИЛӨ ҮМУМИ БИР БАХЫШ

АзәрбајҶан өдөбијаты үмүтүрк өдөбијатынын үзвн тәркнб һиссәси кнми бир нечө миң-иллик зәнкнн тарнхө малнк олса да, II миниллијн орталарындан с'тибарән диференснл бир төкамүл јолу кечмишдир. Арашдырма-лар көстәрнр кн, XX әср АзәрбајҶан өдөбијаты өз мөз-муну, идејалары, поетнк типолоји хүсусијәтләри илө јени дөвр (XVII-XIX әсрләр) АзәрбајҶан өдөбијатынын билаваситө давамдыр. Һәмнн хүсусијәтләр ашагыдакы-лардыр:

- а) миллилик-үмүтүрклүк;
- б) мүсәлманлыг-үмүшәрглилик;
- в) модернилик-үмүдүнјальлыг.

Вө һеч дө тәсадүфи дејил кн, АзәрбајҶан өдөбија-тынын XVII-XIX әсрләрдө демәк олар кн, инерсија илө газандыгы, синтезләшдирдији һәмнн хүсусијәтләр XX әсрнн әввәлләрнндө АзәрбајҶан ичтимаи-културолоји, идсолоји төфәккүрүндө кениш шәрһ едилнр, бунун да нәтичәсиндө бири диқәрини кәскин шөкилдө инкар едөн өдөби-мөдөни мөктәбләр, тенденсијалар, чәрајанлар меј-дана чыхыр. АзәрбајҶан өдөбијаты да үмүмән АзәрбајҶан ичтимаи-мә'нәви дүнјакөрүшүнүн фәал тәркнб һиссәси олараг јалныз «биз кимик?» суалы үзәрнндө дүшүнмәклө галмыр, һәмнн суала кифәјәт гәдәр ајдын, объектив чаваб вернр: биз АзәрбајҶан түркүјүк, мүсәлман үммәтијик, дүнјанын вәтәндашыјыг...

XX әср АзәрбајҶан өдөбијаты тарнхи ашагыдакы мөрһәләләрдөн ибарәтдир:

1. XIX әсрнн сону XX әсрнн әввәлләрнндән XX әс-рнн 30-чу илләрннн орталарына гәдәр;
2. 30-чу илләрнн орталарындан 50-чи илләрнн сону 60-чы илләрнн әввәлләрннә гәдәр;
3. 50-чи илләрнн сону 60-чы илләрнн әввәлләрнн-дән 80-чы илләрнн сону 90-чы илләрнн әввәлләрннә гә-дәр;
4. 80-чы илләрнн сону 90-чы илләрнн әввәлләрнн-дән сонра.

I мөрһәләдө АзәрбајҶан өдөбијаты өзүнн өн мүрәк-кәб, ән зиддијәтли бир тарнхнн јашамышдыр, үмумијјә-тилө, АзәрбајҶан өдөбијатынын, дүнјакөрүшүнүн тари-хнндө һеч заман бу гәдәр тенденсија гаршылашмасы, идеја дөјүшләри олмамышдыр. Көрүнүр она көрәднр кн, һәмнн мөрһәләннн ән чох инкишаф с'тмиш, ән кениш јайлымыш өдөби жанрлары публисистнка, драматуркија-дыр. Ејни заманда, нәзәрә алмаг лазымдыр кн, милли, ја-худ ән'әнәви жанрлары сүр'өтлө сыхышдыран, арха плана кечирөн гејри-милли мәншәли һәмнн жанрлар Азәр-бајҶан төфәккүрүнө чохдан јох, XIX әсрнн орталарында кәлмишди. Вө ону да нәзәрә алмаг лазымдыр кн, һагтын-да сөһбәт кедән мөрһәләннн драматургларынын өксә-ријјәти һәм дө публисист иди: Чәлил Мөммәдгулузадө, Үзејир һачыбәјов, Әбдүррәһим бәј һагвердијев, Һүсәји Чавид... Ичтимаи шүүрда, мә'нәвијатда олан драматиз-мин ән'әнәви поезијаны нараһат дүшүнчәннн, тәздлы һиссләрнн поезијасына чевирмишди: бир тәрәфдө кәс-

кин шәкилдә романтик (Мөһөммәд Һади), бир тәрәфдә кәскин шәкилдә реалист (Мирзә Әләкбәр Сабир) бир поэзия мөвчуд иди. Азәрбајчан әдәбијјаты «Азәрбајчан шура әдәбијјаты»нын тәшәккүл тапдығы 20-чи илләрдә дә, принцип е'тибарилә, дахили зиддијјәтләри күчлү олан әдәбијјат иди. Лакин мәсәлә бурасындадыр ки, совет идеолокијасы Азәрбајчан әдәбијјатынын тарихән газандығы хусусијјәтләрин нормал шәкилдә идракына имкан вермәди—20-чи илләрин сону 30-чу илләрин әввәлләриндән е'тибарән совет әдәбијјатында «пролетар мөвгеји» даһа агресив бир шәкилдә көзләнилмәјә башлады, һәр чүр динә, о чүмләдән дә ислам дининә мүһарибә е'лан едилди, Азәрбајчан јазычыларынын әксәријјәтинә пантүркист — түркчү «дамға»сы вурулду,... Характери, менталитети е'тибарилә драматик, емоционал, тәмкинли дүшүнчәдән узаг бир әдәбијјатын идеоложи мүһакимәләрин объектинә чеврилмәси әсл фачиә иди — Азәрбајчан јазычылары бир-бирини иттиһам етмәјә, күһаландырмаға, «о дүнјаја көндөрмәјә» башладылар. Һагтында сөһбәт кедән мөрһәләнин әсас жанрлары — публицистика, драматуркија сондү, «Молла Нәсрәддин» мөчмуеси дәвләт идеолокијасы тәрәфиңдән сыхышдырылыб мөһв едилди, драматуркија бөјүк драматург Чәфәр Чаббарлынын шөхсиндә идеја-естетик дөјәрини, проблематика имканларыны итириб «социалист»ләшди... Бунунла белә, 20-30-чу илләрдә совет идеолокијасынын нә гәдәр тәзјигинә мәрүз галсалар да, кәләчәк бөјүк әдәбијјатын һәләкәт олан нумәјәндәләри — Сәмәд Вургун, Рәсул Рза, Мирзә Ибраһимов, Сүләјман Рәһимов...јетиширдиләр.

30-чу илләрин орталарындан сонрақы Азәрбајчан әдәбијјаты артыг бүтүн әдәби нөвләрин, жанрларын планлы шәкилдә, идеоложи нәзарәт алтында «инкишаф» етдији совет әдәбијјаты иди: поэзијада, нәсрдә, драматуркијада бир тәмкин әмәлә кәлмишди — әдәбијјатын мөвзусу «јени дүнја», «јени чөмијјәт» гуран халг иди, дүнјада һеч бир мүһабисәли, полемик мәсәлә галмамышды, һәмвија мәрүм иди ки, поэзија «совет керчәклији»ни тәрәннүм етмәли, нәср һәмин керчәклијин кениш эпик лөвһәсини јаратмалы, драматуркија «көһнә дүнја» илә «јени дүнја»нын артыг һәлл олунмуш зиддијјәтләрини кестәрмәли иди. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин II мөрһәләси нә гәдәр «зај» мөһсул вермиш олса белә, ону итирилмиш бир мөрһәлә сажмаг дүзкүн дејил—һәр шејдән әввәл она көрә ки, мүасир Азәрбајчан поэзијасынын баниси Сәмәд Вургун һәмин мөрһәләдә јашамышдыр. Вә ону да гејд етмәк лазымдыр ки, 30-50-чи илләр азәрбајчанчылыг дүнјакөрүшүнүн формалашмасы тарихиндә мүһүм мөрһәлә олмуш, әдәбијјат һәмин дүнјакөрүшү чох фәал бир шәкилдә тәблиг етмишидр. Әлбәттә, азәрбајчанчылыг тәблигатынын әсасында Азәрбајчаны түрк дүнјасындан ајырмаг идејасы дурурду, бунунла белә һагтында сөһбәт кедән тарихи шәраитдә елә Азәрбајчанын мәнәви мүстәгилији барәдә дүшүнмәк дә аз шеј дејилди—совет идеолокијасы, бејнәлмиләлчилик дүнјакөрүшү ичәрисиндә боғулмаг тәһүкәси олдуғча күчлү иди, 50-чи илләрин әввәлләриндә Азәрбајчан халгынын, үмүмән түрк дүнјасынын шаһ әсәрләриндән олан «Китаби—Дәдә Горғуд»ун гадаған едилмәси тәсәдүфи дејилди,

көлөчөк даһа бөжүк гадаганлара (өкөр дүңја-о чүр кетсәј-ди...) ишарә иди...

50-чи илләрин сону 60-чы илләрин өввәлләриндә ХХ өср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә III мәрһәлә башлады –бу мәрһәләни өввәлки мәрһәләдән әсасән ашағыдакы хүсусијјәтләр ајырыр:

а) социализм дүңјакөрүшүнүн сүгүтүнүн башланмасы илә бағлы олараг совет чөмијјәтиндә (о чүмлөдөн Азәрбајчан чөмијјәтиндә) јени идеја ахтарышларынын кениш јайылмасы, дүшүнчә, фикир алтернативлијийин тәзәһүрү вә бунун нәтичәсиндә Азәрбајчан әдәбијјатында мүәјјән «нараһат» мејлләрин баш галдырмасы;

б) чөмијјәтин, дүңјанын глобал проблемләри, мәсәләләри үзәриндә «дүшүнмәк»дән тәдричән имтина едилмәси, инсаньын, фәрдин дахили дүңјасына мараг көстөрилмәси;

в) тәсвирдә, тәһкијәдә, дил-үслубда сәрбәстлијә мејдан верилмәси, нејтрал, артыг тәсирлилијини итирмиш әдәбиликдән, ифадә нормативлијиндән гачылмасы, экспериментчилик.

Вә 60-чы илләрин ахтарышлары II мәрһәләнин әдәби тәсәррүфатыны дәјәрләндирирмәк, саф-чүрүк етмәк үчүн кениш идеја-естетик, методоложи имканлар ачды – мо'лум олду ки, јалиыз бир чох идејалар дејил, һәм дә бир чох жаирлар Азәрбајчан әдәбијјатына мәнз һәмин мәрһәләдә тамамилә сүн'и олараг кәтирилмишдир. Мәсәлән, роман жанры... 30-50-чи илләрдә кәнч нәслин бу күн, демәк олар ки, хатырламадығы хәјли «роман» јазылмышдыр, һәмин романларын мүәллифләринин адлары исә

мәшһурдур – онлар мүасир Азәрбајчан әдәбијјатынын тарихиндә һәмишә галачаг адлардыр: Мөммәд Сәид Ордубади, Сүләјман Рәһимов, Мелди һүсәјн, Әли Вәлијев, Әбулһасән, Сүләјман Вәлијев, Манаф Сүләјманов... Һалбуки Азәрбајчанда нормал роман тәфәккүрү 50-чи илләрдән формалашмаға башламыш, Исмајыл Шыхлы, Иса һүсәјнов, Анар, Елчин, Әкрәм Әјлисли, Јусиф Сәмәдоғлу, Мөвлуд Сүләјманлы... илк Азәрбајчан романларыны јаратмышлар. Бу олдуғча кениш бир сөһбәтин мөвзусудур... Лакин мәсәләнин дәринлијинә кетмәдән дә ајдындыр ки, 30-чу илләрдән с'тибарән бири дијкәринин ардынча јазылмыш «романлар» һеч бир милли –дахили еһтијачдан јаранмадығы кими сонракы мәрһәлә үчүн дә слә бир тәчрүбә вермәмишдир. Олу́р ки, 50-чи илләрдән с'тибарән јарадыстан Азәрбајчан романында экспериментал мөгамлар олдуғча чохдур.

ХХ өср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин III мәрһәләси әсасән нәср тәфәккүрүнүн инкишафы илә сөчијләләнсә дә, һәмин мәрһәләдә поезијанын имканлары да кенишир–әсасән ики поезија мөктәби, јахуд тенденсијасы фәалијјәт көстәрир:

1) ән'әнәви мөктәб, јахуд Сәмәд Вургун мөктәби: Бәхтијар Ваһабзадә, һүсәјн Ариф, Нәби Хәзри, Нәриман Һәсәнзадә, Мөммәд Араз, Габил...

2) экспериментал–модерн мөктәб, јахуд Рәсул Рза мөктәби: Әли Кәрим, Фикрәт Гоча, Фикрәт Садыг, Вағиф Сәмәдоғлу, Әләкбәр Салаһзадә, Вағиф Чәбәрајылзадә..

Лакин слә шаирләр дә вар ки, һәр ики мөктәби

бирлешдирмәжә чалышмыш–кифайәт гәдәр угурлу бир төчрүбә вермишләр. Онларын өн бөјүјү, шүбһәсиз, бир аз сонра истиглал шаири кими мөшһурлашан Хәлил Рза Улутүрк иди. Вә бураја мүасир Азәрбајчан поезиясында һәр биринин өз јери олан Аббас Абдулланы, Мәммәд Исмајлы, Рамиз Рөвшәни, Нүсрәт Кәсәмәлини... аид етмәк мүмкүндүр.

80-чи илләрин сону 90-чы илләрин әввәлләриндән с'тибарән Азәрбајчан әдәбијјаты артыг мүстәгил бир халгын әдәбијјатыдыр. Мүшәһидәләр кәстәрар ки, III мәрһөләнин јазычылары, демәк олар ки, там төркибдә IV мәрһөләдә дә јазыб јарадырлар, бунунла белә мүстәгиллик, азадлыг уgrundа мүбаризә дөврү әдәби дүшүнчәнин, јарадычылыгын гаршысына өзүнәмәхсус тәләбләр гојдугундан 70-80-чи илләрдә популјар олан бир сыра јазычылар өз популјарлыгларыны даһа ичтимаи, даһа милли, даһа ингилаби дүшүнөн јазычыларә күзәштә кетмәли олурлар, әдәбијјат интим мөвзулардан узаглашыр... Вә публисистика, сијаси-идеоложи драматизм әдбијјатда бәдинијјати сыхышдырыр... Ејни заманда һәмин мәрһөләнин мүтәфәккир јазычыларынын (Бәхтијар Ваһабзадә, Иса Һүсәјнов, Анар, Мәммәд Араз, Јусиф Сәмәдоғлу, Нәриман Һәсәнзадә, Фикрәт Гоча, Елчин, Әкрәм Әјлисли, Вагиф Сәмәдоғлу...) јарадычылыгы илә Азәрбајчан әдәбијјатында дүнја, инсанын дүнјада јери барәдә аналитик дүшүнчәләр күчләнир, үслуб фәргләри дәринләшир, идеја-әстетик тенденсијалар формалашыр.

Бунунла белә, Азәрбајчан әдәбијјаты вә (јазычысы!) мәнсуб олдуғу халгын гаршысында һәлә чох борчлудур – һәлә дә бир күчлү әсәр мүгабилиндә онларла зәиф әсәр

әлә дә бир күчлү әсәр мүгабилиндә онларла зәиф әсәр јазылыр, әдәби халтура, мүтләг һәр күн нә исә јазмаг, чап етдирмәк, тамашаја гојмаг, Азәрбајчандан кәнара чыхарыб сонра «бөјүк угурлар»ла Азәрбајчан мөтбуатыны «бәзәмәк» с'тирасы дүнәнкиндән һеч дә аз дејил... Азәрбајчан әдәбијјаты бу күн 30-50-чи илләрдә (лап елә сонра да!) олдуғу кими һәр һансы идеолокијанын төркиб һиссәси дејил, бу вә ја дикәр ичтимаи-сијаси, идеоложи проблемин һәлли биләваситә јазычыдан тәләб едилмир; бунунла белә әдәбијјатын дүнја, милләт, инсан гаршысында өз әһдәликләри вар. Вә бу әһдәликләр зәнкин ән'әнәси олан Азәрбајчан әдәбијјатына да аиддир...

2000

АНАР... ӘСРИМИЗИН СОНУ... ОТЕЛ ОТАҒЫ...

Анар мүасир Азәрбајчан әдәбијјаты, үмүмән, мәдәнијјәти тарихинә, һәр шәјдән әввәл, новатор бир сәнәткар, ичтимаи фикир тарихинә новатор бир мүтәфәккир кими дахил олушду – онун сәнәткарлығы илә мүтәфәккирлији арасында елә бир әлагә вар ки, сәнәткарлығыны мүтәфәккирлији, мүтәфәккирлијини исә сәнәткарлығы тамамлајыр (смәсијасынын архасында дүшүнчәси, дүшүнчәсинин архасында смәсијасы дурур). Она көрә дә Анар, бизим бә'зи кифәјәт гәдәр бәјүк јазычыларымыздан фәргли олараг, нә «һиссә гәһилыр», нә дә «дипломатлыг» едир. «Кечән илин сон кечәси»ндән (бәлкә дә јели илин илк сәһәриндән!) башлајан өзүнәмәхсус јолу илә јазычы артыг әсримизин сонунә јахынлашыр... Вә мөһим дәрин ипамыма көрә бу јол һәтгиз Азәрбајчан јазычысынын кетмәли олдугу ән тәмиз, ән виҷдашлы јоллардан бири, бәлкә дә, биринчисидир. Лакин, нә едәк ки, һөһин јол бизи даһа мүнәсиб бир јерә јох, мәһз «Отел отагы» на кәтириб чыхарды. Гисмәтдән гачмаг олармы?...

Сон илләрдә Азәрбајчан чәмијјәтинин, Азәрбајчан инсанынын гаршысына чыхан мүрәккәб сијаси-ичтимаи, мө'һәһи-әхлағи, психолоғи-руһи проблемләр дөврүмүзүн бәјүк сәнәткар-мүтәфәккириндә һансы смәсијалар доғурур, ону һараја чөкир?... мифолоғијажамы, динәмәи, фәлсәфәјәмәи?... һөлә ки мө'һәһи хаосдан космоса буһлардан банға јол јохду.

Мәндә белә бир тәсәввүр вар ки, Анар демағог

мәзmunда көтүрүлән Азәрбајчан чәмијјәтиндән чоғ (вә бәлкә дә, јалныз) Азәрбајчан инсанынын јазычысыдыр. Нәһи ки һәсајә, повест вә романларында, мәғалә, чыхыш вә есселәриндә дә онун үчүн һәмишә милли хактери, фәрди өзүнәмәхсуслуғу, башлычасы исә, сөзүн кениш мө'насында, дүнја илә контакта кирмәјә мејли олан һәссас Инсан мөвчудду – Анар бу Инсаны (фактик олараг Азәрбајчан инсаныны) гаршысыалынмаз бир марағ, еһтирасла һәм тәдгиг едир, ичиндәки кизли сирләри, мүбһәм фикирләри, һиссләри ашкарлајыр, һәм дә, әкәр белә демәк мүмкүндүрсә, она биканә галмыр, јухарыдан ашағы бахмыр, «сән иңјә беләсән?... Нијә өлдүн, нијә галдын?..» демир. Чүнки Анарда маарифчи деспотизми, тәрбијәчи-мүәллим егоизми јохду, о, мө'һәһи хаос гаршысына нә мифолоғи символика, нә ортодоксал схоластика илә дејил, һәр һансы рефлексизаһ етмәјә (ән азы олдуғу кими көстәрмәјә) еһтијач дујан мүкәммәл фәлсәфи тәфәккүрлә чыхыр. Чәмијјәт фәлсәфәсиндән инсан фәлсәфәсинә (мүхтәлиф тәзаһүр формаларында) кечидин, елә билирәм ки, ән профессионал ифадәсини Азәрбајчан әдәби-ичтимаи фикриндә мәһз Анарын јарадычылығы верир – бу бахымдан о, нә гәдәр тәмтәрағлы сәсләнсә дә, Азәрбајчан екзистенциализминин ән бәјүк нүмәјәндәсидир.

Азәрбајчан инсаныны Азәрбајчан чәмијјәтинин (үмүмән чәмијјәтин!) тотал ичтимаи-сијаси психозундан хилас етмәк јазычынын бу күнләрдә чаңдан чыхмыш «Отел отагы» китабы кими, 60-чы илләрдән (јарадычылығы башлајандан) бәри јаздығы, демәк олар ки,

бүтүн өсөрлөрүнүн өсөс идејасыны тәшкил едир.

«Отел отағы» китабына 90-чы илләрдә јазылмыш «Гырмазы лимузин», «Ваһимә», «Муһаккак көрүшүрүз – мүтлөг көрүшәрик» һекајәләри, «Отел отағы», «Илин фәсилләри, јахуд говлугун ичиндәкиләр», «Никаранчылыг» повестләри дахилдир ки, һәмин өсөрләрин бир китаба топланмасы һәм идеја-естетик, һәм дә методоложи-поетик бахымдан өзүнү доғрултмагла јанашы, Анарын сон илләрдәки јарадычылыг ахтарышлары барәдә әтрафлы тәсәввүр верир.

Китаб истәр мөвзусуна, истәрсә дә јарадычылыг методоложијасына көрә нә 60-чы, нә 70-чи, һәтта нә дә 80-чи илләрин дејил, мәһз 90-чы илләрин (әсримизин сон ониллијинин) һадисәләриндән бәһс едөн «Гырмазы лимузин», «Ваһимә» һекајәләри, «Отел отағы» повести, билаваситә һәмин илләрдән бәһс етмәјән «Илин фәсилләри», јахуд говлугун ичиндәкиләр», «Никаранчылыг» повестләри дә ичәрисиндә јашадығымыз ониллијин емосијасыны, овгатыны әкс етдирир.

«Гырмазы лимузин»дә јазычынын тәдигат объекти ичтимаи-әхлаги һармонијасы позулмуш шәһәр (дүңја!) вә һәмин шәһәрин (дүңјанын) хаосунда итмиш инсан (инсанлар)дыр; о инсан (инсанлар) ки, вахтилә «низамланмыш» һәјат јашајырдылар (бу да бир чүр бәдбәхтлих иди вә Анарын гәһрәманлары бир вахтлар буна етираз едирдиләр – «Ағ лиман»да, «Бешмәртәбәли евин алтынчы мәртәбәси»ндә вә с.), инди исә: «О. да бу шәһәрин башга көһнә сакинләри кими, өз шәһәрләрини елә бил танымырдылар, елә бил јадырга-

мышдылар, елә бил шәһәри тамам башга бир әһали долдурмушду... Әввәлләр идарәси, ја еви һәндәвәриндә беш-он аддым атанда беш-он танышла растлашан О. инди саатларла күчәләри долаша биләрди вә таныдығы бирчә нәфәрлә дә гаршылашмазды». О. бирдән-бирә әһатә олундуғу дисхармонијада сөвги-тәбии илә өлүм ваһимәсини дујуб ваһимәдән гачмағ үчүн һәјат китабынын охунмуш вәрәгләрини чевирир ки, итмиш һармонијаны бәрпа етсин: «...Голуну катибәнин бојнуна доламағ истәди, катибә еһмаллыча, амма гәтијјәтлә кери чәкилли. – Лазым дејил, - деди. –Һеч нәји гәјтармағ мүмкүн дејил. Ахыр вахтлар сәни аз хатырлајырдым...»

Өлүм исә гырмазы лимузин шәклиндә вә бүтүн ваһимәси илә кәлир.

«Ваһимә» һекајәси гәһрәманынын өлүмү исә даһа фачиәлидир, чүнки о, «дүңја» илә өзү арасында һәмишә дипломатик кедишләрә имкан верән мүјјән масафә сахлајыр: сәһһәтиндән шикајәти јохдур, индијәчән зөкәм дә олмајыб, шәһәрин танынмыш психиатрларын-дан биридир, аиләси – арвад-ушағы, мә'шүгәси, үч телевизору, ики мүхтәлиф системли видеосу (харичи сәфәрләрә видеокамера илә чыхыр), «Волга»сы..., мә'лум һадисәләрдән сонра Москваја көчмүш бир ермәни һәкиминдән алдығы бағ (кәрәк буну алмајајды!.. һәр шеј бундан башлады...). Шәһәрин (дүңјанын) дисхармонијасы «Ваһимә» һекајәсинин гәһрәманынын һәјат еколокијасына бирбаша тә'сир етмәк игтидарында дејил: «Мујјинә вә мүаличә, мадди имканлар, аилә сакитлији вә сабитлији, огдунун кәләчәк жүксәлиши, бағын ачығ

навасы, беллө ағачларын дибини ишләмәси, Офелиялы шөнбөләр, дост мәчлисләри, преферанс, нәрд, видео-филмләр – дегиг өмүр чөдвәли Оручу чөпәр ичинә салыб горузурду вә бу чөпәрин, бу диварын далында гај-нашан, чалхаланан, күкрөјөн, ган ахыдылан, көз јашы төкүлөн дүнјанын она елө бил һеч дөхли јохду».

Лакин Оруч һәким «өз хошумузла көлмәдијимиз» бу дүнјада өз истәдији кими јашаја билмир – ермәнини бағы әтрафында баш галдыран мүнәгишә онун өлүмү үчүн «бәһанә» олур.

Анар инсанын интим дүнјасы илә социал дүнјасы, нечә дејәрләр, ичтимаи фәалијәти арасында һә исә бир контакт, һармонија ахтарыр... Чүнки белә бир контакт, ја һармонија јохдурса, истәр-истәмөз бејин психозу башлајыр вә инсан ирреал дүнја илә реал дүнја арасында вурнухур, нә орада, нә дә бурада гәрар тута билир. «Гырмызы лимузин» һекајәсинин гәһрәманы кими «Ваһимә» һекајәсинин гәһрәманы да, нә гәдәр ајры адам олурса-олсун, ичтимаи реаллығын һәр бир инсана вурдугу башкичәлләндиричи психоложи зәрбөләрә дөтә билмир. Онун («Ваһимә»нин гәһрәманынын) ашағыдакы дүшүнчөләрини төкзиб етмәк чәтиндир: «Үмумән бу сон илләрин һадисәләри һамымызын бејинләрини аз вә ја чох дәрәчәдә чашдырмајыбмы, мөһвәриндән чыхармајыбмы?...»

Инсан анчаг интим дүнјасына сығыныб, кениш дүнјадан төчрид олунуб јашаја билмәз – чөмијјәттә баш верән тәлатүмләр, төкүлән гаһлар, ичтимаи психоз инсанын јалһыз дүнјајла мүнәсибәтини дејил, дахили һар-

монијасыны да позур... «Отел отағы» повестиндә олдугу кими.

Биринчи һекајәдә гырмызы лимузин, икинчи һекајәдә Мөрдөкәндакы баг нәдирсә, һагтында сөһбәт кедән повестдә Истанбулдакы отел отағы да одур – һәр үч һалда мөһвәри-руһи пропорционалығы позулмуш инсанлар өвләриндән асылы олмајан төһтөлшүур, сөвгитәбни «истәклә» (вә әсаслы бир мұтавимәт көстәрмәдә!) өлүмүн ағушуна атылырлар.

Отел отағы!.. Азәрбајҗан өдәбијјатынын, мәнним фикримчә, әсримизин сонларына доғру кәлиб чыхдығы (көшф етдији) өн мүкәммәл образдыр – сон әлли ил әрзиндә бизим әдәби-бәдии (ола билсин ки, һәтта үмумән ичтимаи төфәккүрүмүз) бундан даһа мүкәммәл, даһа һәјәти, даһа төсирли бир образ јаратмамышдыр.

Чәрәкпулу газанмаг, оғлуну евләндирмәк, гызына чезиз алмаг (чөмијјәтин норматив төләбләринә чаваб вермәк!) үчүн кифәјәт гәдәр истәдәдлы, кифәјәт гәдәр намуслу бир Азәрбајҗан зијалысы – али мөктәбләрдән биринин мүәллими, филолокија елмләри намизәди Түркијәјә – Истанбула ишләмәјә кедир; јол боју ешитдији заһирән тәмтараглы, лакин батиндә һәрчаји сөзләр, мүәјјән аһларда «беш дујумун бешијлә дө һисс етдији» вәтәни Шушанын тәлеји, Беһичә ханымын Бақыда вердији вәдин Истанбулда боша чыхмасы, һәјәтынын јүз чүр мөһнасызлыглары, кәләчәјә үмидинин гырылмасы Көрим Әскәроғлуну ичиндән мөһв едир: «... Нә итим азыб мәнним бурда – јоргун-арғын, јарыач, пулсуз, һәр шәјдән бығыб усанмыш, мин бир гајгыдан тых

дејинчө дојмуш, аһыл бир киши, нө иди белә тәзә бир доланышығын севдасына ујуб кәлмишиди бура?.. Нө вахтачан өзүнү алдадачагды ки, һөлә һәр шеј ғабагдадыр, јахуи дөһ олмаса ирәлидә нө исә, нө исә вар? Нөч нө јохду ғабагда. Архада да һөч нө олмадығы кими... Пуч јашанмыш бир өмрүн јүкү варды белиндә, белини өјмишиди... Вәссалам, шүттамам».

«Отел отағы»нын ғәһрәманы бүтүн һәјаты боју көзләмишиди – кими көзләмишиди, нәји көзләмишиди – билмирди, анчаг јенә дә көзләјирди. «... Инсанларын бөјүк гисмијчүн һәјат – јалныз көзләмөдир – көзләјирләр ки, ахшам дүшсүн, кечә көлсин–гәриб, чансыхычы ахшам, узандыгча узанан зүлмөт кечә... сәһәри көзләжәкөзләжә сәһәри дири көзлә ачмаг үчүн... һәм 'дә һәр ачылан сәһәр онларчүн бир бајрам дејил, каинатын ән бөјүк мө'чүзәси дејил – јалныз, јалныз күндүзү, сонра ахшамы, сонра кечәни көзләмөк үчүн нөвбәти бир мәрһәләсидир, әбәди битиб түкәнмәз бир көзләмә нөвбәсинин»... Сонда ... Сонда исә анчаг бир шеј вар – о да Өлүмдүр!.. Анарын, барәсиндә сөһбәт кедән һекајәләриндә, хүсусилә повестиндә Өлүм миф кими, идеја кими јох, чанлы персонифик бир шәкилдә верилир, мүәллиф өлүмүн психофизиолокијасыны, «биографијасыны» тәгдим етмәкдән, онун өлүмгәдәрки узун, зәһлөтөкөн, быкдырычы «һәјат»дан о гәдәр дә пис олмадығыны демәкдән өзүнү сахлаја билмир. Вә јазычынын экзистенциализми бурада бүтүн күчү илә тәзәһүр едир...

«... Фәһмлә дујмушду бу отағын сиррини: бу отағы тәрәдүдлә тәклиф едән, она, Кәримә зәннлә бахыб

мүнасиб мүштәри олуб-олмадығыны тә'јин етмәжә чалышан инзибатчынын мүәммалы давранышы – һәр шеј ајдын иди инди она.

Бу отел одасына Кәрим кими угурсуз инсанлар өлмәк үчүн кәлирди... Долабадыкы палтарлар да мүхтәлиф заманларда, мүхтәлиф ајларда, илләрдә бу одада чан верән кимсәсизләрин сохалары иди – бу дүнјада гојуб кетдикләри сон изләри...

Вә инди онларын арасында Кәримин... боз шалвары, көј пенчәји, ғәһвәји көјнәји, гара папағы вә гара чораблары галачагды. Бир дә чөкмәләри... Чөкмәләр һөч мөним дә дејил. Сәдјарындыр. Чөкмәләр...

Сәдјарын чөкмәләри һаггында фикир Кәримин бу дүнјада ахырынчы фикри олду...»

«Отел отағы»нын ғәһрәманы тәбиәтән ачиз адам дејил, јахшы мүтәхәссисдир, јери кәләндә, өзкәси үчүн диссертасија јазыб пул да газана билир, дејәсән, түркологлар арасында һөрмәти-иззәти дә вар, анчаг булар кифәјәт дејил – кифәјәт дејил ки, инсаны һәр аддымда алчалдан бу дүнјанын зәрбәләри ғаршысында дајана биләсән. Дајана билмәјәнләр үчүнсә тәлә артыг јер һазырламышдыр -Отел отағы...

Азәрбајчанда – Бақыда, бөлкә дә, кимсәсиз адамларын кедиб ичиндә өлмәси үчүн бир отел, ја отел отағы јохдур, анчаг баг свләри, јәгин ки, вар (мөн бүтүн дәһшәти илә хатырлајырам ки, али мәктәбләрдән биринин филолокија факултәсиндә – јенә филолокија! – охујан ата-анасыз бир тәләбә бир нечә ај бундан өввәл һөмин баг свләринин бириндә һамыдан хәбәрсиз

өлмүш, нечө күндөн сонра тапылмышды).

Өлүм һагдыр... Анчаг һагт олмажан одур ки, күнүмүзүн инсаны өлүмүн гаршысына аячалдылмыш, төһгир олунмуш, јахшы һалда исә, алдадылмыш шәкилдә чыхыр. Һәр чүр ичтимаи-идеоложи тәзјигләрә мә'руз галан, күтләшмәји, күтләви ахына гошулуб кетмәји бачармажан, келәчәји бир рәнкдә көрмәјән, дүшүнмәк истәјән инсан үчүн, көрүнүр, һәгигәтән ағыр бир зәманә, ағыр бир дөвр кәлмишдир – онун ичиндән сыјрылыб чыхмаг, көрәсән, мүмкүн олачагмы?

Гарабаг психозу!.. Анарын гәһрәманлары, ону ичтимаи агрыдан даһа чоһ фәрди ағыр кими – бәдәнин, үрәјин, бејнин агрысы кими һисс едирләр. Бу исә о демәкдир ки, Азәрбајчан инсанынын, һәтта сөвги-тәбии илә Отел отағына – өлүмә кедәнләрин дә дахилиндә күчлү бир ешг –Вәтән ешги боғулмуш, ја да боғулмагдадыр... «Ғоһумларынын, аилә үзвләринин мүхтәлиф бәһанәләрлә товлајыб Оручун гәбулуна кәтирдији адамларын азы әлли фаизи Гарабаг проблемижлә хәстә иди. Чоһу «мәнә имкан верин ки, ики саата Гарабаг мәсәләсини һәлл едим» дејирди... Җәр бахымдан тамам нормал олан адамлар јанлыш бир хәјала гапылдылар: Гарабаг проблеминин һәллине, даһа доғрусу, бу һәллин тәк бир јеканә сирринә вағиф олдуғларыны санырдылар».

Дағылмыш, әразиләри истила олунмуш, әһалиси дәрбәдәр дүшүмүш, игтисади чәтинликләрә мә'руз галмыш бир чәмијјәтин инсаны, тәбии ки, хошбәхт ола билмәз, нормал мә'нәви-психоложи һәјат јашаја бил-

мәз, онун руһи фәлакәти башлар ки, бу, өлүмдән дә бәтәрдир.

Вә инсанын дүңја илә һеч чүр контакта кирә бил-мәмәси нә гәдәр бөјүк фақиәдирсә, һәр чүр контакта кирмәси, күнүн, дөврүн «тәләбинә» ујғун олараг рәнкини дәјишмәси ондан гат-гат бөјүк фақиәдир. Һәм чәмијјәт үчүн, һәм дә шәхсијјәт үчүн...

«Илин фәсилләри, јахуд говлугун ичиндәкиләр» сәнәдли фантазија повестиндә Анар охучуларыны белә бир «гәһрәманла» таныш едир. Сијаси-идеоложи мүһит дәјишдикчә нәинки јарадычылығын мөгсәдини, тәрчүмеји-һалыны, адыны-имзасыны белә дәјишән «бөјүк јазычы» Марлен Мәммәдов – Мәрдан Мәммәдзадә – Мәрдан Аладағлы – Мәрдан Өндәр – Мәрд Өндәр 50-чи илләрин әввәлләриндән бу күнә гәдәр һәмишә, нечә дејәрләр, үздә олмуш, бири дикәрини инкар едән о мәрһәләләрин һамысынын «кефини» өз гајдасы илә чәкмишдир... Әлбәттә, бунун бир күнаһкары инсанын тәбиәтиндәки нагис чәһәтләрдирсә (горхағлыг, јахшы доланмаг, шөһрәт хәстәлији вә с.) дикәр, даһа бөјүк күнаһкары инсаны әјилмәјә, алчалмаға, даһили мүстәғиллијини итирмәјә мөчбур едән зәманә, дөвранын шылтағлығларыдыр. Марлен – Мәрдан – Мәрд Өндәри дә, «Отел отағындакы Чопур Чаббары да «фәал бүгәләмуна» чевирән мәнфи психоложи енержи, антиисте'дад аз-чоһ нормал чәмијјәтләрдә, мүһитләрдә јашаја билмир, гејри-нормал чәмијјәтләрдә исә бөјүк мә'нәви-идеоложи, әхлағи фәлакәтләр, дағынтылар төрәдир.

Инсанын чәмијјәтин руһи ашынымасыны јазычы

бир дэ инсан (вэ чэмијјэт) миғасында бошбоғазлығда, һәгиғәти исә сөз думанына бүрүјүб итирмәкдә, иш көрмәк тәләб олуанан јердә «сөз әзбәрләмәкдә» көрүр. «Муһаккак көрүшүрүз – мүтләг көрүшәрик» һекајәсинин, Ч.Мәммәдгулузадә һекајәләринин мотивләри әса-сында јазылмыш «Никаранчылығ» телеповестинин идеја әсасында мәнз бу проблем дајаныр.

Анар әввәлки әсәрләриндә олдуғу кими, 90-чы илләрдәки әсәрләриндә дә сатирик, комик јарадычылығны давам етдирир. «Муһаккак көрүшүрүз – мүтләг көрүшәрик» һекајәсиндә, «Илин фәсилләри, јахуд говлуғун ичиндәкиләр» сәнәдли фантазијасында, «Никаранчылығ» телеповестиндә ичтимаи һәјатын күлүш доғуран сәннәләри. күчлү сатирик, јахуд комик образлар јазычынын чэмијјәтин социал психолокијасына усталыгла нүфуз етдијини, көзә көрүнән вә көрүнмәјән сјбәчәрликләри сәнәткарлыгла ачыб көстәрдијини демәјә имкан верир... Мүшаһидәләр көстәрир ки, Анар чидди тәһкијәдән комик, јахуд сатирик тәһкијәјә, чидди образдан комик, јахуд сатирик образа, чидди мөтләбдән зарафата чох бөјүк мөһәрәтлә, сәнәткарлыгла кечир вә елә һаллар да олур ки, јазычынын чидди данышдығыны, јахуд зарафат еләдијини мүјјәнләшдирмәк чәтин олур – һәјатын өзү кими...

Нә гәдәр парадоксал олса да, Анарын сон илләрдә јаздығы әсәрләриндәки күчлү экзистенциализм онун тәффәкүрү (вә јарадычылығ практикасы үчүн) характерик олан публицистиклији јенә дә инкар етмир: «Гырмазы лимузин»дә, «Ваһимә»дә, хүсусилә «Отел

отағы»нда экзистенциалист образлар нормал инсан һәјаты јашајан мүасирләримиз, һәтта көһнә тәбирлә десәк, әтрафымыздакы адамлардыр – онлар да бизим кими (әкәр биз өзүмүзү нормал инсан һесаб едириксә, нормал инсанлар кими!) ев-аилә дәрди чәкирләр, мәишәт гајғылары илә јашајырлар, чохлу пул газанмағ истәјирләр, итирилмиш торпағларымыз, чэмијјәтимизин дүшдүјү иғтисади чәтинликләр барәдә дүшүнүрләр, елми тәдғигатла мөшғул олурлар, редаксијада ишләјирләр, хәстәханада һәкимлик едирләр вә с. вә и. Јә'ни һәммин әсәрләрин гәһрәманлары экзистенциалист образ олмағ үчүн һеч бир хүсуси социал-психоложи сәләһијјәтә малик дејилләр – һәтта онларын дахили аләми, мән'нәвијјаты, психоложи еһтијачлары да «фәрди егоизмдән» јох, чэмијјәтин билаваситә өзүндән кәлир, ичиндә јашадығымыз, бизи әһатә едән, мүһитин сифариши илә мүјјәнләшир.

Вә көрүнүр, Анарын экзистенциализмини Гәрб экзистенциализмдән фәргләндирирән (вә онун орижиналлығыны, һарадаса миллилијини тә'мин едән) чәһәт, биринчи нөвбәдә, бундан ибарәтдир ки, бурада публицистика (реализм) экзистенциализмлә бирләшир вә јазычы күнүмүзүн реаллығларындан, мүасир Азәрбајҗан инсанынын мән'нәви-психоложи координасијасындан сәрф-нәзәр едиб мүчәррәдлијә вармыр. Күнүмүзүн инсаны илә күнүмүзүн дүнјасы арасындакы ән мүхтәлиф типли, формалы әлагәләр, һәммин әлагәләрин һәммин инсанын потенсијасында актуаллашдырдығы интим, јахуд социал-психоложи рефлексиялары тәһлил етмәклә јанашы

Анар философ-психолог кими даһа дәринә кедир – күнүмүзүн инсанынын өз дахили аләми, потенсиясы илә нәјә лајиг олуб-олмадығыны демәјә, чәтинлик гаршысында галанда һансы күч, имкан, енержи нүмајиш етирдидјини кәстәрмәјә чалышыр.

Нечә олду ки, Анар бу гәдәр ајдын контурлары илә сечилән екзистенциализмә кәлиб чыхды?

Һәмин суала чаваб вермәмишдән әввәл гејд едәк ки, јазычынын илк һекајәләриндән тутмуш «Бешмәртәбәли свин алтынчы мәртәбәси»нә гәдәр, јарадычылығында екзистенциалист мотивләр һәмишә мөвчуд олмуш, ја 60-70-чи илләрин социал-естетик просесләри, ја јазычынын өзүнәмәхсус јарадычылыг методлары, ја да һәр икиси (һеч бири) һәмин мотивләрин күчләнмәсинә имкан вермәмиш вә ја еһтијач доғурмамышдыр. Сон илләрдә Анарын екзистенциализмә кифәјәт гәдәр чәсарәтлә кәлиши, бир тәрәфдән күнүмүзүн инсанынын – шүбһәсиз, биринчи нөвбәдә Азәрбајчан инсанынын өз талеји илә кетдикчә даһа чох тәкбәтәк галмасы, диқәр тәрәфдән јазычынын, әкәр белә демәк мүмкүнсә, јарадычылыг төкәмүлү, мөвчуд ичтимаи-мә'нәви һадисәләрә реаксиясы, әһвал-руһијјәси илә бағлыдыр.

«Отел отағы» китабы бир даһа кәстәрди ки, Анар 60-чы, 70-чи, 80-чи иләрдә олдуғу кими, 90-чы илләрдә дә Азәрбајчан ичтимаи-әдәби һәјатынын өнүндә кедир, чәмијјәтимиздә баш верән һадисәләр, Азәрбајчан инсанынын дүшдүјү социал-мә'нәви проблемләр ону һәм бир јазычы-публисист, һәм дә јазычы-философ

олараг кет-кәдә даһа дәриндән марағландырыр, јарадычылығынын миғјасыны кенишләндирир, методолокијасыны мүкәммәлләшдирир, дүнјанын ән бөјүк јазычылары сырасына чыхарыр – тәфәккүрүнүн сәвијјәси илә, емосијасынын күчү илә, услубунун бөјүклүјү илә...

1996

АЗƏРБАЈЧАН: ЕТНИК МҮНАГИШƏЛƏРДƏН МИЛЛИ БИРЛИЈƏ

Көрүнүр, этник мұнагишөлөрө гаршы нечө мұбаризә апарыб нәтичәдә милли бирлијә наил олмаг барәдә сөһбәт ачмаздан өввәл мөһз бу барәдә данышмаг лазымдыр ки, он ил, ијирми ил... өнчөки милли бирлик (мөн буну дырнаг арасында јазмырам) һансы сәбәбләр үзүндөн этник мұнагишөлөрө чеврилди... Он ил, ијирми ил... өнчө баш вермиш һадисәләр сон күнләрә гәдәр биздә икраһ, јахуд өн јахшы һалда тәәссүф доғурурду. Анчаг ингилаби еһтираслар сојудугча «өтөн күнләр» һаггында даһа әдәблә, даһа мәнтигли данышмаға, нә кизләдәк, еһтијач һисс едирик.

Гәдим дөврләрдән е'тибарән Шимали Азәрбајчанда Азәрбајчан түркләри илә јанашы (вә онларын этнокултуроложи үстүнлүјү шөраитиндә) Иран мөншәли талышлар, татлар вә күрдләр, Гафгаз мөншәли ләзкиләр јашамышлар. Мөни һөрмәтли охучулар көһнә тарих китабларынын ифадәләрини тәкрар етмәкдә күнаһландырмасынлар, Азәрбајчан халглары узун заман, һәгигәтән достлуг мұнасибәтиндә олмуш, јадәллиләрә гаршы биркә мұбаризә апармышлар. Она көрә јох ки, Азәрбајчан халглары, дөјөк ки, Орта Асија, јахуд Гәрби Авропа халгларындан мө'рифәтли идиләр; һәр шөјдән өввәл она көрә ки, Азәрбајчанын чоғрафи-сијаси мөвгеји (вә бурада јашајан халгларын јахынлығы, гаршылығы өләгәләрин интенсивлији) бунун мөһз бу чүр олмасыны, үмуммилли анлашманын чевиклијини, сүрәклилијини тә'мин етмишдир. Вә беләликлә, он ил, ијирми ил... бундан өввәлки милли бирлији

анчаг вә анчаг Ленин милли сијасәтинин нәтичәси кими баша дүшмөк, изаһ еләмөк тамамилә јанлышдыр.

Ленин милли сијасәти 20-30-чу илләрдә она көрә уғур газанды ки, Азәрбајчати халгларынын этник мұнасибәтләринин тәбии просесини нәзәрә алды вә тарихи тәкамүлүн мәнтигинә ујғун олараг түрклүјүн үстүнлүјүнү, гејри-түрк мөншәли халгларын мөһз түрклүк әсасында бирләшдијини, гаршылығы өләгәләрә кирдијини тәсбит етди: түрк дилинин (Азәрбајчан түркчәсинин) дөвләт дили, Азәрбајчан халгларынын үмуми үнсијәт дили кими ишләнмәси милли-ичтимаи тәфәккүрүн түрклүјә әсасланмасы вә с. бурадан ирәли кәлирди.

30-чу илләрин соһларындан совет дөвләти милли сијасәтдә бир нөв волјунтарист мөвге тутмаға башлады: Азәрбајчанда (вә үмумијәтлә, дүнјада) түрклүјә гаршы шөјтанын белә ағлына кәлмәјән үсулларла мұбаризә апарылды, лакин һөмин мұбаризә нә гәдәр агрессив олса да, тарихи тәкамүлүн мәнтигини сындырмаг күчүнә малик дејилди. Хүсусилә Азәрбајчанда түрклүјә гаршы мұбаризәнин бүтүн сәбәбләри барәдә данышмаға еһтијач дүјмәдан анчаг бирини көстәрәчөјик. Бу да ондан ибарәтдир ки, Москва ӨН Асијанын кандарында, гапысы ағзында милли проблемләри «шөрһ едән» һәр һансы (!) идеолокијанын мөһкәмләнмәсини истәмирди. Вә она көрә дә һөмин тәчрүбөнин, һөмин идеолокијанын әсасларыны сарсытмаг үчүн Азәрбајчан халгынын мөншөјини һәр чүр «методлар»ла сахталашдырмаға, тамамилә ајдын олан мәсәләләри долашдырмаға вә бу сәһәдә јүксөк ихтисасы «мүтәхәссисләр» һазырламаға башлады. һөмин «мүтәхәссисләр»ин әксәријәти гејри-түрк мөншәли тәдгигатчылар идиләр ки, әслиндә булар да хүсуси нәзарәт ал-

тында ишлөйрди. Мән артыг бир нечә ил давам едөн мұшаһидәләримә, тәһлилләримә әсәсән демәлијәм ки, Азәрбајчан халғларыны бир милли мәнәфе әтрафында бирләшдирән идеја түрклүә дејил, иранлығы әсәсланмыш олсајды, онда түрклүә јох, иранлығы гаршы тәхрибат апарылачағды.

Азәрбајчанда түрклүә гаршы апарылан мұбаризә, әслиндә миллилијә, Азәрбајчан халғларынын бирлијини тәшкил едөн идеолокијаја гаршы апарылан мұбаризә иди, тарихән мүәјјәнләшмиш биркә јашајыш гәјдаларына гаршы апарылан мұбаризә иди.

60-чы илләрә гәдәр һәмин мұбаризә имплиссит шәкилдә, кизли, «абыр-һәја» илә кедирди. 60-чы илләрдән сонра елә ки, Азәрбајчанын мөвгеји тәдричән јүксәлди, шәһрәти кенишләнди, һагтында данышылан мұбаризә дә күчләнди...

Бунунла белә, Азәрбајчан халғлары арасында етник мұнағишә сәксәннинчи илләрин орталарындан тәһлүкәли һал алыб милли бирлијә дағшычы тә'сир кәстәрмәјә башлады ки, бу да фикримчә, ән азы ашағыдакы сәбәбләрдән ирәли кәлди:

- Москванын узун илләр апардыгы тәхрибатчылыг тәблиғаты, өз нәтичәләрини верди, ејни заманда «јени» Москва һәмин тәблиғаты даһа вулғар шәкилдә давам етдирмәклә кәскинләшдирди вә бу мәсәлә илә билаваситә мөшгул олан гүввәләр һәрәкәтә кәтирилди;

- Азәрбајчанда демократик һәрәкатла бағлы елә мүрәккәб шәраит јаранды ки, һәмин шәраитдә харичи «тәчәвүз»үн гаршысыны алмаг көрүнмәмиш бир шәкилдә чәтинләшди – мөвчуд Азәрбајчан дәвләтчилији һәм ашағыдан (демократик һәрәкаты, принцип е'тибары илә,

мұдафиә етмәдијинә көрә!), һәм дә јухарыдан (мәһз Азәрбајчан дәвләти олдуғуна көрә !) тәзјигә мә'руз галдығындан фактики олараг, шәраитә нәзарәт едә билмәди;

- Азәрбајчан Халғ Чөһәси милли бирлик мөвгејиндә дурмаға чалышса да, өз мөвгејини ахырачан мұдафиә етмәк, мөһкәмләндирмәк имканына малик олмады - түрклүк тәблиғаты бир сыра һалларда вулғарлашдырылды вә нә гәдәр парадоксал олса да, ејни дәрәчәдә вулғарлығыла талышлыг, татлыг, күрдлүк, ләзкилик тәблиғатына рөвач верилди – әслиндә, АХЧ мүстәгил Азәрбајчан дәвләти уғрунда мұбаризәсини, ештијач олмадыгы һалда о гәдәр кенишләндирди ки, сабах, јахуд о бири күн һәлл едиләси проблемләрлә мөшгул олмалы олду... Мәсәлә исә бурасындадыр ки, Азәрбајчанын формал мүстәгиллији әлдә едилдикдән сонра АХЧ чох һалларда өзүнүн галдырдыгы проблемләри көрмәмәзлијә вурду вә нүфузуну итирмәмәк үчүн јени (сајча үчүнчү) проблемләр комплекси јарадыб һәм биринчи, һәм дә икинчи (милли мұнасибәтләр мәһз бураја дахил иди) проблемләр комплекси илә ләзми сөвијәдә мөшгул олмады.

Әлбәттә, Азәрбајчанда милли мұнағишәләрин «сәбәккарлары» ичәрсиндә Москваны, мөвчуд ичтиман - сијаси шәраити кұнаһландырмаг абсурддур. Бәс АХЧ – ни кұнаһлаңдырмаг нечә?

АХЧ-нин кұнаһы онда олду ки, милли мұнасибәтләр саһәсиндә (тәкчә милли мұнасибәтләр саһәсиндәми?) шәраитин мүрәккәблији үзүндән бурахадагы сәһләри һеч бир мәрһәләдә (хүсүсилә һакимийјәтә кәлдикдән сонра) тәһлил едиб нәтичәләр чыхармады – бу да тәбии ки, анлашылмазлыг јаратды вә етник мұнағишәләрин күчләнмәсинә сәбәб олду.

АХЧ – нин милли мүнәсибәтләр сәһәсиндә бурахдыгы сәһвләри АХЧ лидерләринин өвләри даһа ајдын шәкилдә көрүр, амбисиялары, субъектив мәнәфеләри үчүн «өз» сәһвләриндән истифадә едирдиләр, - иш о јерә кәлиб чыхды ки, АХЧ-нин мүхтәлиф лидерләри милли мұнагишәләрин илһамчыларына чеврилмәјә башладылар... Вә буну архасынча етник партијалар, чөмијјәтләр тәшәккүл тапыб һәмнин мұнагишәләр үчүн идеоложи база јараданда Азәрбајҗан дәвләти һадисәләрин архасынча кедирди, сејрчи мөвге тутурду – бу да азымыш кими, әсасландырылмамыш гәрарлар гәбул едиб везијјәтдән чыхмаг истәјирди... Мән милли (етник) азылгара мөјјән күзөштләр верилмәси илә әлағадар президент фәрманыны нөзәрдә тутурам. «Гарын агрысыны гарпыз сују илә мүәличә етмәјә» бәнзәјән бу фәрман милли бирләјә нә дәрчәдә көмәк көстәрирди?...Азәрбајҗанда шүүрлу шәкилдә мүрәккәбләшдирилмиш милли мүнәсибәтләри һәлл етмәјә бу чүр «фолклор»дан башламаг кимин ағлына кәлмишди?... Мүхтәлиф этносларын, халгларын этнографик мәнәфеләрини мұдафиә етмәк һеч бир дәвләтин (хүсусилә демократик дәвләтин!) везифәси дејил, дәвләт үчүн үмуммилли мәнәфеләр вә Вәтәндаш вар – үч талышы, ики күрдү, јахуд бир ләзкени мәһз талыш, күрд јахуд ләзки олдугларына көрә гејри-гануни шәкилдә университетин тарих факултәсинә «гојмаг»ла талыш тарихшүнаслыгы инкишаф едәчәк, күрд тарихшүнаслыгы вә ја ләзки тарихшүнаслыгы?...

Азәрбајҗан дәвләтинин идеоложи әсаслары мөјјәнләшдириләркән түрклүјә, артыг гејд олундуғу кими, үзәриңдә дүшүнүлмәмиш бир кенишликә «мејдан верилди» -илк мәрһәләдә бу чүр мејдан кенишлијини анламаг бәл-

кә дә мүмкүн иди, анчаг сонрақы мәрһәләдә дә мејданын кенишдәндирилмәси елә бир тәсәввүр јаратды ки, Азәрбајҗанда «бир халгдан башга бир халга чеврилмәк» процесси кедир... Мәсәләнин маһијјәтини халга ајдын шәкилдә изаһ еләмәдән, һеч олмаса бир нечә ил үчүн аз-чоһ мүкәммәл програм һазырламадан башдансовду түрклүк тәблиғаты Азәрбајҗанда антитүрк (вә анти-Азәрбајҗан!) әһвал - руһијәсини мүтәшәккилләшдирди – белә бир мүрәккәб шәраитдә хүсуси изаһат ишләри апарылмадан, сабаһ һансы нәтичәләр верәчәји көтүр - гој едилмәдән Азәрбајҗан парламенти «Азәрбајҗан дили»ни «түрк дили» илә әвәз етди. Вә елә бунун ардынча мәтбуатда «талыш дили», «түрк дили», «тат дили», «ләзки дили» мәләләри галдырылды – һәмнин дилләрин дә кечән онилликләрдә һүгуғларынын тапдаландығы мүхтәлиф музакирәләр мөвзусуна чеврилди....

Азәрбајҗанда етник мүнәсибәтләрин бу күнкү мүрәккәблијини шәртләндирән амилләрдән бири дә үмумдүңја етник просесләриндә өзүнү көстәрән кәркишликдир: һазырда түрк, Иран вә Гағғаз халглары сон дөврләрдә баш вермиш һадисәләрлә (социалист системинин дағылмасы илә) әлағадар јенидән төшкил олунурлар ки, бу да Азәрбајҗан халгларынын мүнәсибәтинә һәр һансы һалда тәсир көстәрир. Әкәр биз һәгигәтән мүстәгил Азәрбајҗан дәвләти истәјириксә, һагтында данышылан үмумдүңја етник просесләринин Азәрбајҗана манәәсиз «мұдахилә»синин гаршысыны алмаға чалышмалыјыг...

Вә үмумијәтлә мұшаһидәләр көстәрир ки, Азәрбајҗанда етник мұнагишәләрин һәр һансы (һәтта өн кичик) тәзаһүрүнүн арадан галдырылмасы, дүзкүн милли сијасәт јүрдүлмәси үчүн ашағьдакылар тәләб олунур:

- һәм дахили вә һәм дә харичи сийасәтин ән мүхтәлиф мәсәләләринин һәллиндә бу вә ја дикәр этносун, халгын мәнәфејиндән дејил, истиснасыз олараг үмуммилли мәнәфедән – дәвләт мәнәфејиндән чыхыш едилмәси;

- Азәрбајчанын бир дәвләт кими тәшкилиндә түрклүјүн тарихи мөвгејинин нөзәрә алынмасы вә тәбии ки, һәмин бу мөвгејлә бу вә ја дикәр этносун дејил, милләтин мөвгеји кими давранылмасы (вулгарлыға имкан верилмәмәси);

- һеч бир этноса сийаси сәләһијјәт верилмәмәси – хүсусилә етник зәминдә јарадылмыш партијаларын (бунларын нә мәгсәд дашымаларындан асылы олмајараг) ләғв едилмәси; дүнјанын мүасир типли дәвләтләринин тәчрүбәсинә ујгун олараг мүхтәлиф этнослара аңчаг мөдәни сәләһијјәт верилмәси.

Азәрбајчанын бир дәвләт олараг мөһкәмлији етник зәминдә һәр һансы мүнәғишәннин арадан галдырылмасы сәһәсиндә көрүлән ишләрдән бу күн нә гәдәр асылыдырса, сабаһ ондан да чох асылы олачагдыр.

1993

Мүндәричат

Өн сөз әвәзинә, јахуд Азәрбајчаншүнаслыгын мүасир проблемләри.....	3
Азәрбајчан халгынын мәншәји һаггында.....	7
Азәрбајчан дилинин тәшәккүлү тарихинә даир.....	23
Азәрбајчан әдәбијјаты: Шималда вә Чәпубда.....	50
Чәмаләддин Әфгани, јахуд кери галмыш Шәргин ирәли кетмиш мүтәфәккири.....	64
«Азәрбајчан дили» аңлајышынын формалашмасы тарихиндән.....	77
Азәрбајчан әдәбијјаты: сон јүз илә үмуми бир бахыш	83
Алар... Әсримизин сону... Отел отагы.....	91
Азәрбајчан: Етник мүнәғишәләрдән милли бирлијә..	105

Нәшријат директору:	Балакиши Агајев
Баш редактор:	Мөммөд Әлизадә
Мәтбәә үзрә	
директор мұавини:	Әләс Гасымов
Редаксија мұдири:	Улдуза Чаныјева
Компүтер тәртибчиси:	Мәчид Гочајев

Лығылмагъи верһимһишидр: 05.01.2001-чи ил

Чапа ныгъаланмышыдр: 05.02.2001-чи ил

Топрагъ кағызы №1. Форматы 60x84 1/16. Әдәби гарһиштур.

Лүксәк чап үсулу. Физики чап варағи 7,0 ч.в.

Нәшр чап варағи 6,5. Тиражы 500.

Чилддә гүһмәти мұтағилә илә.

Бақы Университети нәшријаты,
Бақы - 370148, З.Хәлилов күчәси, 23.
БДУ Нәшријатынын мәтбәәси

2001
894

593